Анатолієві Скригітілю — альпіністу, геологу

І знову цей вітер.

Цей, будь він і проклятий, вітер!

Жбурляє пісок, зриває траву. Шарпає люто намета, задуває в кожну щілину. Гуде по вузькій глибокій долині (Долина! Чотири тисячі двісті над рівнем моря!), виє, як реактивний літак. Зігнувшись, вилажу надвір й одразу потрапляю під вітер. Крижаний, невтомний, нещадний. Пружний, наче вода. Насилу переставляючи ноги, відходжу подалі од табору.

В пекельно чорному небі вороже застигли зірки. Гострі хребти, затискаючи з обох боків долину, грізно нависли над табором. Місячний нереальний пейзаж: мені часом здається, що ми не в долині — в гігантській аеродинамічній трубі, націленій прямісінько в небо. Ще один протяг, ще один натиск —і всі наші намети будуть зірвані, зібгані, зім'яті й пожбурені в космос.

Вчора посеред ночі намет наш не витримав: роздерся навпіл. Вітер оскаженіло ввірвався досередини, видер з пічки трубу, скрутив, пожбурив на Анатолія. Одним подихом видув гаряче вугілля, попелом заліпив обличчя. Осліплий, оглушений, кашляючи й відпльовуючись, я борсався в спальному мішку, шукаючи замок од "змійки", а полотнище оглушливо стріляло над вухом, і зірки сипались у чорно розпанаханий отвір. Все, що було в наметі, враз ожило, злетіло в повітря, закружляло в оскаженілій каруселі.

Поки я товкся із спальним мішком, Анатолій витанцьовував посеред намету, ловлячи обірвані кінці полотнища.

До ранку ми провоювали з вітриськом. Розпанаханий навпіл намет то набухав, відриваючи нас од землі, то враз опадав, навідмаш б'ючи по обличчю. Переповнений відчаєм і злістю, я лаявся, мов останній биндюжник, Анатолій же мовчки тримав свою половину намету і, здається, вхитрявсь навіть дрімати.

Діждавшись світанку, заходились зшивати намет. Вітер, познущавшись уволю, полетів собі геть, холодний світанок стрімко вливався в долину. Довкола валялися наші пожитки — попозбирали ж ми їх потім по табору!

— Розкидало по всьому Паміру, — сказав Анатолій. І, як завжди, додав — Це що, буває гірше...

Долаючи пружний опір повітря, біжу до намету. Надворі нижче нуля, вода в бачку взялася кригою: вранці до неї доведеться добиватись геологічним молотком. Хоч удень сонце смажить так, що в нас з плечей дим іде.

Потроху починаю звикати до памірських контрастів. Мене вже не дивує хуртовина серед літа, коли спека — не продихнеш, а старанно підметене небо таке чисте й порожнє, що ні за що зачепитися оком. Та ось раптом (тут все починається раптом) з-за найближчого хребта стрімко виривається хмара, і за якусь мить все довкола поринає в тьму. Температура падає нижче нуля, перші порції снігу, підхоплені крижаним вітром, січуть нещадно обличчя. Швидше светр, гуртку, капюшон — і в та-кий-сякий затишок, якщо не хочеш перетворитися на бурульку. Довкола вже крутить таке, що не видно білого світу — снігова суцільна стіна, біла смерть, яка нещадно дихає у вічі...

Хмара зникає так само раптово, як і з'явилась. Щойно все переміщувалось у дикому хаосі, сніг валив, наче з прірви, і враз — спокій і тиша. Чисте небо і сонце. Таке ясне й гаряче, наче й не завивала щойно хурделиця. А сніг, який біліє довкола... Що сніг! Мине десяток хвилин —

і від нього не лишиться й сліду. Ні струмочка, ні краплини вологи: не танучи навіть, сніг випарується в сухому, як у доменній печі, повітрі…

Заповзаю в намет (тут немов ще холодніше, аніж надворі, з пічки давно вже видуло останнє тепло), старанно пристібаю клапан: залишиться найменша щілина —і вітрисько одразу ж ввірветься досередини. Залажу притьмом в постіль, в пуховий спальний мішок (а поверх нього ще й ватяний), пірнаю з головою, щоб вигнати з тіла дрижаки. Поступово зігрівшись, поринаю в сон.

Але це не той сон, спокійний та глибокий, що на рівнині. Над головою весь час стріляє полотнище намету, десь поруч щось металево брязкає, стогне й шкребеться, а всередині, продимаючи щільну тканину, гуляють повіви вітру. І, головне, бракує повітря. Вдихаю щосили, аж груди тріщать, вдихаю, та щоразу хочеться вдихнути ще більше, ну, якщо не вдихнути, то бодай хоч ковтнути — киснева спрага весь час мордує мене, особливо вночі, коли залишаюся наодинці зі своїм нетренованим тілом.

— Адаптація — пояснює Анатолій. — Це що, це дитячі забави! На восьмитисячнику ви й півгодини не витримали б: одразу зіграли б у ящик!

Спасибі за втіху! Мені з головою вистачає й оцих чотирьох тисяч. Чотирьох памірських, що дорівнюють п'ятьом на Кавказі. Де буйна рослинність, а отже, і вдосталь кисню, де немає отакого, будь він і проклятий, вітру.

Збожеволіти можна од нього.

Отак напівсплю-напівдрімаю протягом довгої ночі.

Під ранок вітер мовби трохи вщухає. Можна спокійно заснути, але дихати все важче: відчуваю, як кожна клітина мого немічного тіла волає

за киснем. Невже я колись звикну до цього кисневого голоду? Невже настане хвилина, коли я не буду відчувати себе рибиною, яку кинули в згубну для неї стихію?

Зовсім розвидняється. Анатолій солодко спить, загорнувшись, наче в кокон, у спальник. Виглядає тільки облуплений ніс та наїжачена щіточка вусів: в полі Анатолій принципово не голиться, обростаючи щетиною, наче їжак, і все на ньому починає стирчати: стирчить ріденька, яку монгола, борідка, стирчать вуса, стирчить на всі боки смоляна непокірна чуприна. Навіть брови заодно наїжачуються, і під ними заповзятими вогниками миготять чорні жарини очей. Чорні очі, чорне волосся, почорніла, обвітрена шкіра, туго напнута на вилицях, — ласкаве сонце України давно не гостювало на ньому.

Хоч сьогодні й неділя, він вирішив сходити в черговий маршрут, і я вчора пообіцяв раніше встати, щоб затопити пічку й скип'ятити воду в трилітровому закіптюженому чайнику.

Сьома година, час вставати.

Вивільняю одну руку, намацую светр. Уся одіж завбачливо складена поряд, бо вдягатись, якщо не хочеш задубіти, треба в міру того, як виповзаєш із спальника: спершу светр, потім пухо-ву куртку, вовняну шапку на голову. Затим теплі лижні штани, дві пари шкарпеток і туристичні, на грубій гумовій підошві, черевики. Одягаюсь, як на пожежу, щоб втримати в тілі хоч решткі тепла, — і притьмом до пічки.

Тут заздалегідь заготовлені дрова, березова кора. Набиваю повну пічку дровами, підмощую кору, беру з десяток сірників, складаю докупи: протяг такий, що одним не підпалиш. Яскраво спалахують сірчані головки, загорається березова кора, в пічці вже гоготить, як у пеклі, і коли б оце піднятися вгору та глянуть донизу, то побачив би величезний вогняний язик, що виривається з металевої труби.

Минає десяток хвилин, і в наметі стає жарко. Пічка малиново світиться, од неї котяться розпечені хвилі. Чайник, зігрівшись, починає тихенько наспівувати, як отой кіт, що примостився на теплій лежанці.

— Порядочок! — Анатолій.

Прокинувшись, він не лежить і секунди. Заведена ще з вечора пружина гіожбурює його з опальника: кілька хвилин і він уже одягнений. Чорна теніска, товстий, домашнього плетіння, светр з верблюжої вовни, який побував на найвищих вершинах Паміру, спортивні штани, а поверх них шорти з міцнющої, як залізо, тканини. Шортів тих, що скоріше нагадують труси, в Анатолія не менше десятка. Перший раз, побачивши Анатолія в оцьому одязі навиворіт: штани — під низом, а зверху — шорти, я не міг утриматись од сміху, та згодом, коли мої власні штани "згоріли" протягом дня на гострому камінні, я вже з заздрістю поглядав на оту деталь туалету.

Найдовше він вовтузиться із взуттям.

Треконі, важкенні альпіністські черевики, мало того, що пошиті з волячої шкіри, ще й підбиті металевими шипами. Щовечора, готуючись до чергового походу, мудрує коло них Анатолій: забиває нові шипи замість загублених, замінює стерті. Бо ніде так не зношується взуття, як в оцих оголених горах. Суцільне каміння, кілометрові поля гострого щебеню, що сунеться погрозливо донизу, досить тільки ступити на нього, — стрибай, не лови гав! — карколомні підйоми і спуски, де недовго і в'язи звернути, — все це чекає на Анатолія. Та в нього є ще одна причина так роздивлятися кожен черевик, перш ніж взути.

— Порядочок! — повторює і йде вмиватись.

Умивається лише крижаною водою: щоб не балувати лице. Аж сюди чутно, як він одпирху-ється. Залазить назад, енергійно витираючи обличчя.

Чайник тим часом видзвонює кришкою, парує, як мініатюрний вулкан. Я не поспішаю заварювати чай: чекаю, поки те зробить Анатолій. Після того, як я одного разу заварив, мені дано відставку:

— Це чай? Це, пробачте, напій для немовлят, а не чай!

І вилив заварку на землю.

Залив знову чайник, закип'ятив, усипав півпачки. Діждавсь, поки настоявся, налив повен кухоль чорнющої, як смола, рідини, всипав, не жаліючи, цукру:

— Оце чайок!

Присьорбував, і чорні очі його блищали од насолоди.

Щовечора, частенько й до півночі, ми з Анатолієм балуємось памірським чайком: обов'язково півпачки заварки на чайник. Випиваємо одну трилітрову посудину, ставимо другу, а буває, що й третю. Обезводнений протягом дня організм спрагло вимагає вологи, і хоч живіт уже бубном обдуло, все одно хочеться пити. "Чай не п'єш, то звідки сила?" — пригадую казахське прислів'я, що його раз по раз промовляли геологи в Бекпакдалі, прибалхаській пустелі, на п'ятдесятиградусній спеці, серед солончаків і барханів. Тут, на Памірі, це прислів'я ще більш доречне: нещадне, майже космічне сонце в піднесеній до неба долині, сухий, мов на вугіллі, вітер, і жодної краплини вологи. Тіло навіть не пітніє: волога просто випаровується з нього, і шкіра стає схожа на почорнілий пергамент. З сумом дивлюсь на свої руки, вкриті потріскаюю шкаралущею, губи ж рятую від глибоких, до крові, тріщин губною помадою.

"Чай не п'єш, то звідки сила?" Ми п'ємо кухоль за кухлем, зрошуючи пересохлі клітини, раюємо по кілька годин, наливаючись по вінця водою, нас просто замучила б думка, що чайник лишивсь недопитий, — і нічого,

спимо немовлятами, бо тіла наші вбирають вологу, як пересохла земля, як перегрітий пісок у пустелі. А якщо й підхопишся коли посеред ночі, то частіше за звичкою, аніж за потребою.

Вранці ж п'ємо чай зовсім по-іншому, аніж увечері: по одному лише кухлеві, та й то наспіх — от-от покличуть на сніданок. Заливаємо решту в баклаги: запас рідини на цілісінький день, до самого вечора. В мою влазить рівно сімсот п'ятдесят грамів, в Анатолієву — літр. Заливши водою та закоркувавши, він прожарив її в багатті: баклага стала кругла, як бочоночок.

Мені ж поки що вистачає й цієї: я в далекі походи не ходжу, я адаптуюсь. Ось уже другий тиждень мене не беруть в поле, і я починаю бунтувати.

— Ще рано, — непоступливо відповіда Анатолій. — Вам що, захотілось поїхати вслід за Віталієм?

Віталія я застав уже серйозно хворого. Звичайна простуда, на яку внизу, на рівнині, не звернув би й уваги, тут замалим не звела чоловіка в могилу: на цій висоті легені горять, як папір. Чекаючи на завтра машини, що мала одвезти його в Мургаб, Віталій застигло сидів у наметі і болісно, зі стогоном, дихав. В його потемнілих очах стигло страждання.

Хтось пригадав, що байбаковий жир помага од простуди, особливо при запаленні легенів. Був негайно впольований байбак, витоплений жир — повен кухоль, і Віталій замість ложки чи двох (лікуватись так лікуватись!) видудлив кухоль до дна.

Бідолашний Віталій! Всю ніч повз наш намет лунав кінський тупіт: в туалет і назад. Потім, коли Віталія, сяк-так обчистивши, вивезли, його сусід по намету прав усе підряд і голосно лаявся. Особливо ж лютою лайкою вибухнув він, коли надумався скористатись штормівкою: Віталій

лишив своєрідне "вітання" навіть в капюшоні штормівки. Як він це вмудрився зробити, міг би пояснити хіба що забитий байбак…

В наметі стає душно, східна стінка починає яскраво світитись, сонце вже піднялось над хребтом. Одставивши кухоль, Анатолій одгортає клапан намету, й водночас над самісіньким вухом лунає пронизливий зойк. Я підскакую, хоч давно уже мав би звикнути до цього металевого зойку, Анатолій сердито вибігає з намету.

— Мухла! — гука вже надворі. — Скільки нагадувать перевісити рейку подалі?

У відповідь рейка голосить ще дужче.

Виходжу й собі. Вся долина висвітлена палаючим сонцем. Ще не прогріте повітря морозно ллється в груди, і там, де тінь од наметів, земля біліє памороззю. Біля нашого намету вкопане щось подібне до шибениці, на цій шибениці давно вже повішена сталева рейка: досить ударить по ній чимось залізним — і вона заголосить, терзаючи душу. Зараз біля неї витанцьовує черговий по кухні — Мухла. Лупить щосили билом, скликаючи на сніданок, і молоде обличчя його сяє натхненням.

Щоразу повторюється одне й те саме: Анатолій голосно лається, щоб перенесли цю прокляту істоту подалі, в мене з годину дзвенить у голові, та наступного ранку я знову підскакую од несамовитого зойку: всі чергові по кухні чомусь переконані, що мордувати рейку годиться лише над вухом начальства.

Врешті Мухла опуска важке било. Сяє білозубо посмішкою, привітно вигукує:

— Салям, начальник!

До пояса оголене тіло вилите з бронзи: жодної складочки жиру, суцільні сталеві м'язи.

— Що сьогодні робитимеш? — пита Анатолій.

— Футбол!

— А може, підеш зі мною? — Запитання поставлене в жарт, і Мухла добре це розуміє.

— Е-е, начальник, краще футбол! — І копа ногою, показуючи, як він ганятиме м'яч.

В особі Мухли світовий футбол втрача якщо не Пеле, то Блохіна вже напевне. Кожну неділю він ладен ганяти м'яч з ранку до вечора, а в будні, ледь повернувшись з роботи, хапа мерщій м'яч і вибігає на "поле". "Поле" починається за нашим наметом, з огляду на малочисельність футбольної команди, в нім одні лише ворота, позначені двома валунами, довкола ж стирчить стільки каміння, що я кожного разу дивуюсь, як оці футболісти досі не позбулись ніг. Тим більше, що, жаліючи взуття, грають всі, як один, босоніж: страшно дивитись, коли вони б'ють з усієї сили по м'ячу, що застряв між камінням.

Футбол в нашому таборі — видовище для богів. На висоті чотири тисячі двісті метрів, під самісіньким небом, гасають фантастичні постаті. В штормівках і джинсах, у ватяних таджицьких халатах, в шапках і тюбетейках, а то й зовсім голомозі, й обов'язково всі босі. Мають поли халатів і правовірні бороди, лопотять брезентові штормівки, лунають гортанні вигуки. Голомозий Мухла ганя здичавілим яком, готовий життям накласти за м'яч, він нічого не бачить, окрім м’яча, і горе тому, хто стане йому на дорозі!

Якось мене умовили стати в воротях: ніхто не хотів бути воротарем (чому, це я зрозумів за кілька хвилин пізніше). Я й став, і стояв, поки м'яч полетів у мій бік.

Валлах!

Осатанілий клубок футболістів накотився на мене, збив з ніг, підім'яв, чийсь лікоть ударив під ребра, чиясь твердюща, мов копито ішака, п'ята садонула мене в поперек. Знавіснівши од болю, я в свою чергу молотив кулаком по чиїйсь бритій балдешці.

"Мала купа" врешті розпалась. Задихаючись, я пробував звестись, і перший, хто подав мені руку, був, звісно ж, Мухла: це йому дісталось од мене.

— Гол! — проголосив він, сяючи рафінадно зубами. — Давай, ставай у ворота!

Та я від цієї честі відмовився: стогнучи, побрів до намету — рахувати синці.

Після цього Анатолій щоразу єхидно цікавився:

— То як, зіграємо в футбол?..

Але годі зі спогадами: час іти снідати. їдальня в протилежному кінці табору. Вздовж величезного намету вкопано стіл з нестругаиих дощок, дві довгі лави: на сорок персон. Тут же, поряд з наметом, і кухня: халабуда з фанери, в якій з ранку до пізнього вечора палахкотить величезна плита з вмазаним у неї котлом. В тому котлі з дня у день булька, клекоче, парує одна й та ж страва: суп із бараниною. Тому супові не буде, здається, заміни: і вранці — суп, і в обід — суп, і на вечерю — суп. Це єдина страва, яку сяк-так уміє готувати кухарка, товста дівчина з такими сонними очима, що здається, наче вона

позичила їх у корови. Ті очі, мабуть, нічого не бачать: величезний черпак може вилити суп прямо тобі на живіт, якщо ти не встигнеш підставити завчасно тарілку. Вона як заснула в день народження, так і досі не може прокинутись.

Летаргічний стан полишає кухарку лише тоді, коли появляється Женя — молоденький геолог. Рухи її стають різкі та поривчасті, очі одразу ж прояснюються. В Женину миску наливається стільки супу, що ним вистачило б затопити всю нашу долину. Женя сердиться, але це не заважає кухарці налазити на нього грудьми, засмаженими на любовному вогнищі.

Кухарка ця — прокляття нашого табору. Везли її з Душанбе як найбільшу коштовність: той, хто по півроку живе у полі, знає, що таке гарний, досвідчений кухар. Ця ж мала навіть диплом, і диплом той найбільше спокусив Анатолія. Що він і не може тепер собі простити. Але вже пізно: знайти кухаря в радіусі тисячі кілометрів од табору — річ неможлива. Бачили, як то кажуть, очі, що купували, — і ми мусимо сьорбати отой осточортілий суп з дня у день, з місяця в місяць. Кухарку всі тихо ненавидять, поступово назріває бунт, особливо серед робітників: їжа для них основне, спробуй помахати весь день на висоті п'ять тисяч метрів кайлом або лопатою, а тут — лише суп та недоварена баранина.

— Шайтан! — лається, воюючи з м'ясом, Мухла. — Ти свінья, да? — і жбурля маслаком в кухарку.

— Мухла, припини! — гримає Анатолій.

Та Мухла розійшовся не на жарт: лається по-таджицькому, а потім переходить на російську — тут більший простір його святому обуренню.

— Я кому сказав!

Лайка стає ще добірнішою: Мухла пояснює, куди б він послав кухарку, якби його влада та воля.

— Вийди геть! — вибуха Анатолій. — І можеш збирать свої речі: ти більше тут не працюєш!

В похмурому мовчанні кінчаємо сніданок: навіть чай цього разу не п'ється. Анатолій відставля недопитий кухоль, вилазить з-за столу. Я йду слідом.

— Навіщо ви так?

Мені жалко Мухлу. Не можу уявити без нього наш табір: без його білозубої посмішки, приязних, довірливо відкритих очей. Пригадую, як розповідав він про величезну змію, що його ледь не вкусила… "Отруйна, Мухла?" — "Вах, дуже отруйний!.. Забув, як його прізвище". — "Чиє прізвище?" — "Гадюка!" — "Гюрза?" — спитав сміючись. "Гюрза, тільки чорний". Він завжди охоче брався всім помагати, і ми частенько цим зловживали. "Мухла!.. Де Мухла?.. Гукніть-но Мухлу!.."

І от його поміж нами не буде…

— Ви ж самі казали, що Мухла найкращий робітник.

Це вже з мого боку нечесно: удар нижче пояса. Обличчя Анатолія враз кам'яніє. Він швидко лаштує рюкзак і виходить з намету, в мій бік навіть не глянувши.

Я, похмурий не менше (чорт мене смикнув за язик!), теж починаю лаштувати маленький рюкзак: баклага з чаєм, кусень хліба, десяток грудочок рафінаду — полудень і обід. Штормівка і светр, без яких не обходиться жоден похід: мій шлях пролягає вниз по долині, за чотири кілометри звідси, до гранатової гори. Маю завдання од Анатолія: назбирати пробний мішечок гранатів.

— Спробуємо дать на огранку. Жіноча прикраса — перший сорт!

В Анатолія все, що розвідано в урочищі Зор-Бурулюк, не нижче першого сорту. Він не має жодного сумніву, що всі гори довкола нашпиговані коштовним камінням, досить тільки копнути як слід. Зор-Бурулюк для нього лунає, як музика, як найчарівніша пісня.

— Ми ще себе покажемо! — часто говорить він, закохано дивлячись на голі хребти.

І мені часом здається, що він бачить їх наскрізь. Бо чим ще можна пояснити те, як він знайшов жилу, в якій залягають золотисті топази?

Коли він дістав з металевого короба золотистий топаз, мені спершу здалося, що я марю. Досі я бачив топази прозорі, як джерельна вода. Топази блакитні, мов весняне чисте небо. Топази благородного коричневого кольору. Огранені, вони сонячно сяють і водночас холодні, як лід. Не нагріваються навіть в найспекотніші дні.

Але золотистого кольору! Золото найвищої проби і водночас прозоре, як найчистіший кришталь. Це було щось нереальне, щось на грані фантастики.

— Уявляєте, як вони засяяли в своєму гнізді? Ми ледь не посліпли!

Можна було й справді осліпнути. Тут від одного очі починають боліти.

Так от. На тому місці, де залягали топази, товкся не один десяток геологів. Аси, зубри геологічного пошуку. І нічогісінько не знаходили. Поки один з шоферів випадково підняв золотистий уламок.

Можна уявити, який ажіотаж здійнявся в загоні: топаз нечуваного золотого кольору! Кандидат наук (пожалівши, не будемо називати його

прізвище), що саме перебував у загоні, порекомендував бити канави в сланцях, що залягали значно вище, майже на середині гори. Анатолій став заперечувати: був переконаний, що в сланцях немає.

— Ти що? — сказав йому Абос, підривник, — Він кандидат, а ти хто?

Заклавши вибухівку, рвонули. Розчистили — порожньо.

— Треба шукати ще вище, — сказав кандидат. — Топаз явно скотився з гори. — Сказав та й поїхав додому: кінчалося відрядження.

Анатолій же облазив ту гору зверху до низу, обнюхав кожен сантиметр. І наткнувся на гранітну жилу, пронизану пігматитами, що залягали внизу. Ходив по висипці, підбирав чорні, як антрацит, маріони, польові шпати, і йому все здавалось, що топази ворушаться вглибині під ногами. Умовив начальство під особисту відповідальність закласти хрестоподібну канаву, щоб не промахнутись, сам допомагав Абосові закладати вибухівку. І з першого ж вибуху, після того як вигорнули потрощену породу, відкрилась порожнина, або "погріб" — блакитна мрія кожного шукача коштовного каменю. Тремтячими руками діставав Анатолій кристал за кристалом золотисті топази.

В кандидата наук щелепа одвисла, коли Анато-лій, вже в Душанбе, показавши кристал, розповів, де він його взяв…

— Але ж могло нічого й не бути?

— Могло… Тільки ось він — кристалик! — Золоті спалахи відбиваються в очах Анатолія. — Жіноча прикраса найвищого гатунку!..

Отож і я йду за майбутніми жіночими прикрасами.

Палить по-літньому сонце, тонко висвистує вітер. Він зараз зовсім не злий, навіть міг би бути приємним, коли б не кидав в обличчя пісок.

Забираю з дороги вище, де росте ріденька травиця. Йду, спрагло вбираючи в легені напрочуд чисте повітря, не задихаючись майже. І це вже неабияке досягнення, я таки адаптуюсь: два тижні тому я повз би тут рачки. Можна було б жити, коли б не ночі… Але годі про це, де ще та ніч: попереду цілісінький день…

Здригаюсь од розбійницького посвисту.

Чортів байбак, таки підстеріг!

Досі не можу звикнути до цього раптового свисту. Перший раз, коли отак свиснуло, я довго крутився на місці, намагаючись розгледіти памірського солов'я-розбійника, який отаким чином вирішив зі мною розправитись. Але довкола не було жодної живої душі, тільки якісь темненькі стовпці стирчали за сто метрів попереду. Ступив уперед, і знову вуха заклало від розбійницького посвисту. А стовпці враз пощезали. Щойно ж були — і жоднісінького! Лишилися тільки горбки з акуратними отворами, що вели в підземелля.

Так я познайомився з памірськими байбаками. Тваринами до біса спостережливими і до того ж страшенно цікавими. їх стосувалося все, що діялось в радіусі двохсот метрів довкола.

Якось я скрадався до зайця. Заєць сидів як намальований, поринувши у якусь свою заячу думу, тому й не помітив мисливця, що орав розпечену твердь, волочачи за собою важкенну рушницю. Всі колючки, які тільки траплялися на шляху, впивалися в тіло, всі камінці та уламки, і я мав убити зайчиська хоча б за всі оті муки, на які він мене прирік. Заєць сидів, не підозрюючи навіть про свій неминучий кінець, а обіч, метрів за тридцять, завмер здоровенний байбак. Він аж голову витягнув, щоб нічого не прогавити. І коли я нарешті доповз і прицілився, він захоплено свиснув.

Заєць щез, наче привид-, мушка моєї рушниці заколихалася на фоні чистого неба. Розлючений, я розвернув рушницю на байбака: ще один посвист, тепер уже глузливий, і бісове створіння блискавично пірнуло під землю.

А взагалі це дуже милі й приємні істоти, які так скрашують нашу порожню долину. Сидячи на двох задніх біля своїх нір, вони нагадують професорів, переобтяжених знаннями і неабияким відчуттям власної гідності. Або філософів, що намагаються розгадати таємницю буття всього сущого.

Та ось тривожний посвист — і відбувається миттєва метаморфоза: це вже тілисті київські дамочки, які в години пік штурмують двері метро.

Байбаків можна було б назвати ще й помічниками геологів: біля кожної нори — гора свіжого грунту. Підходь і вивчай, які породи залягають на глибині доброго десятка метрів.

Так посеред нашої долини був виявлений амазоніт чудесного бірюзового кольору. Я саме проходжу мимо блакитної гори, видобутої вже робітниками нашої партії.

Тож на місці Міністерства геології я б обов'яз-ково зарахував цих працьовитих істот до штату геологів з відповідними ставками і постачанням. Адже скільки їм доводиться попотрудитись, запасаючись жиром на сувору памірську зиму!

Вже рукою подати до гранатової гори. Облита малиновим вогнем, вона виростає на очах. Тисячоліття руйнувалась порода, і з неї вилущувалось мільйони кристалів, вогняною рікою стікаючи донизу. Гранатів стільки, що ними можна було б обвішати всіх жінок світу: вся височезна гора донизу начинена малиновими кристалами.

Скидаю рюкзак, припасовую під навислу брилу, в затінок. В разі чого тут можна сховатись і самому. Беру пробний мішок, починаю збирати кристали. Вибираю крупніші, бо дріб’язок для огранки не придатний.

Нагріті на сонці, кристали струменять приємним теплом. Підношу особливо крупні та бездоганні до ока, і гарячий малиновий колір переливається в мене. Кристал здається бездонним, в ньому щось магічне, щось від таємничих підземних глибин — жива часточка магми, яка мільйони років тому залила весь оцей простір. Збираю й збираю, забувши про все на світі, — час зупинився, все віддалилося, зникло, лишились тільки гранати, безліч гранатів, мільйони, мільярди гранатів, розсипаних по сріблястій породі. (Не витримав, лизнув її язиком — півгодини плювався: було таке враження, наче набрав повен рот негашеного вапна).

Втомившись нахилятися раз по раз, стаю на коліна. А згодом, натрапивши на особливо багатий розсип, лягаю на живіт. Отак, лежачи на животі, й викльовую кристал по кристалу.

Починає припікати по-справжньому. В очах розпливається і миготить. Стуляю запалені повіки: сліпучі малинові кола напливають із темряви. Треба відпочити, а то недовго й осліпнути.

Котра зараз година?

Пів на дванадцяту. Збираю всього годину, а здається, що минуло бозна й скільки часу. Беру мішок, заповзаю під брилу, в тінь. Лягаю на спину, підмостивши під голову рюкзак.

Хороше! Розпарене тіло спрагло вбира прохолоду, очі відпочивають в бездонному небі. Воно не блакитне зараз, а синє, і поодинокі білі хмарини легким пухом зависають на обрії.

Дванадцята година. Завмираю, чекаючи вибухів, та одразу ж пригадую, що вибухів не буде: сьогодні ж неділя. Абос сидить, мабуть, над десятим кухлем чаю й поважно розмовляє з муллою. Всі наші таджики, в тім числі й Абос, з одного кишлаку, розташованого високо в горах, і мулла прийшов разом з ними в загін: чи то оберігати свою паству од мирських спокус, чи то й муллі потрібні гроші, бо працює як проклятий. І щоразу, як тільки починається футбол, приходить до нашого намету. Статечно вітається, тиснучи нам по черзі руки, а ми з Анатолієм шанобливо поступаємось місцем: як-не-як — духовна особа. Мулла поважно сідає, розпуска посріблену бороду поверх ватяного халата, починає перебирати чорні ебонітові чотки. І чим напруженішою стає гра, тим швидше перебираються чотки. А очі загораються зовсім уже не божественними вогнями.

Гол!

Мулла зривається і щось гнівно кричить. Потім, схаменувшись, сідає і знову починає шепотіти молитви...

То, може, вони оце зараз п'ють чай і вирішують, що робити з Мухлою?

Мені жалко Мухлу. Невже наш табір лишиться без нього?..

Незчувсь, як задрімав. Прокинувсь од того, що змерз: холодний протяг дме звідкись з-під брили, не вистачало ще застудитись. Ящіркою виповзаю на сонце і потрапляю в зливу вогню. Вітер майже вщух, довкола незвична тиша, повітря сухе й гаряче. Нещадно палить згори, малиново горить під ногами, спалахує мільйонами іскор. Хочеться пити, і я дістаю з рюкзака баклагу.

Чай, цукор, півскибки хліба — весь мій обід. Апетиту немає, хоча від сніданку минуло вже майже п'ять годин, якщо можна назвати сніданком три-п'ять ложок супу і шматок погано звареного м'яса. Анатолій це

пояснює низьким вмістом кисню в повітрі, а звідси — уповільненим обміном речовин в організмі. За оці два тижні я став худий, як гончак, і весь час підсмикую штани, що тримаються на чесному слові. (Боюся, що це стане звичкою, і нещасній дружині моїй, яка півжиття вже воює з моїми поганими звичками, що чіпляються чомусь до мене, доведеться вступити в бій ще з однією). Але дивно: не відчуваю жодної слабості. Навпаки: кожен день адаптації додає мені сил, і я вже в спромозі пройти, не померши, п'ять кілометрів. Не було навіть пухирів, що густо обсипали позаминулого року все моє тіло, викликаючи люту сверблячку. Я тоді думав, що збожеволію, хтось запропонував роздягнути мене догола та й закатати на всю ніч у грубезну кошму — обов'язково допоможе, але я вчасно згадав, що Чінгісхан в отакий спосіб душив найславетніших своїх супротивників (почесна смерть, без пролиття крові), і категорично відмовився. На щастя, наступного ранку ми залишили високогірну долину, спустившись на п'ятсот метрів донизу, і пухирі мої пощезали…

Пообідавши, знову заходжуюсь збирати кристали. Пробний мішок відчутно поважчав, кристали в ньому ворушаться, наче живі, пересипаються з приємним шурхотом — заждіть, мої любі, мине зовсім небагато часу, і ви засяєте звабно на шиях найчарівніших красунь. Чи згадаєте ви, відшліфовані та відполіровані, благородно сяючи гранями, того, хто вас збирав?

Надвечір повертаюсь додому. Болить поперек, болить кожен м’яз; чотири кілометри, які я вранці пройшов не помітивши, розтягнулись на добрий десяток, і коли б не кристали гранатів в рюкзаку за спиною, я навряд чи й дійшов би. Та вітер, що нетерпляче штовхав у спину.

Вигин… Ще один вигин… Цистерна з пальним— ліворуч… Обгороджена халабуда праворуч— під вибухівку… І нарешті відкривається табір.

В один довгий ряд понад висохлим річищем (вода в ньому буває тільки весною) вишикувались намети. Поміж ними майорить білизна:

сорочки, майки, труси й підштаники, лише біля одного соромливо ховаються жіночі блузки, трусики й ліфчики. Там живуть кухарка й Соня; труси кухарчині — хоч штангістові носи. Сонині ж — хіба що на підлітка. Соня — геолог, їй Анатолій довірив вибирати з "погребів" скаполіти: дивовижні кристали густо-фіолетового й бурштинового, а іноді й ніжно-рожевого кольорів. Соня приносить їх щодня в маленьких мішечках, вони з Анатолієм старанно їх сортують: ювелірні — в одну купу, колекційні — в іншу; Анатолій каже, що кристали ці, коли їх огранити, не поступляться грою діамантам, Соня ж більше мовчить, а якщо й промовить що-небудь, то якось аж знехотя. Вона не по літах серйозна, ця дівчина, я ніколи не бачив, щоб вона розсміялась — усміхнеться ледь помітно та одразу ж і пригасить той усміх. Може, вона, єдина дівчина в таборі (кухарка в рахунок не йде), вдається до цієї надмірної серйозності як до своєрідного захисту від часом нескромних поглядів чоловічої половини нашого табору, особливо молодшої, яка так знудьгується протягом кількох місяців за жіночою ласкою, що хоч на ланцюг припинай. А може, така уже вдача, тільки я іноді ловлю себе на думці, що буде Соня комусь не просто дружиною вірною (в Таджикистані цим не здивуєш нікого), а й надійним, до останнього подиху, другом.

Над кухнею в'ється густий дим, одірвавшись од труби, він стелиться по землі — здається, що кухня мчить мені назустріч. Вище, біля грубезних березових і соснових колод, порається народ з пилками й сокирами: заготовляють кожен на свій намет на вечір і ранок дрова. Ці колоди були довгий час для мене однією з найбільших загадок: довкола ж, на сотні кілометрів, не те що деревини — жалюгідного кущика не знайдеш, а тут — цілі колоди. Згодом довідався: колоди — подарунок прикордонників, які не раз виручали геологів. А де вони їх дістають — це найбільша, мабуть, державна таємниця.

Біля свого намету зустрічаю кількох старших віком таджиків: повертаються з вечірнього намазу. Щовечора після роботи, затиснувши під пахвами молитовні килимки, прямують вони вверх по долині, подалі від цікавих очей, щоб лишитись наодинці з аллахом. Тут на чотири

кілометри ближче до бога, аніж на рівнині, тож немає жодного сумніву, що кожна молитва буде почута, вислуха-на з належною увагою й без зайвих зволікань пройде небесну канцелярію.

Вдовольнити прохання Муси й послати йому десяток синів. А кожен баран Ахмета хай нагуляє пудовий курдюк… Очищені молитвами, вони йдуть, урочисті, як мусульманські апостоли, а попереду виступає мулла і, в молитву занурений, вдає, що не помічає моєї скромної особи.

Я ніскільки не ображаюсь, я навіть їм заздрю, адже на кожного з них чекає мусульманський рай, де вічно цвітуть троянди і лежать гори щербету, де сім гурій — по числу днів у тижневі — прекрасних, як мрія, чистих, як ранкова зоря, по черзі сидітимуть на їхніх правовірних колінах.

Чи не стати й собі правовірним? Та вимолити в щедрого мусульманського бога хоч одну-однісіньку гурію: в аванс, не чекаючи далекого раю. Наскільки затишніше стало б у нашому парубоцькому наметі!

О аллах ібн аллах!..

Не встиг зайти до намету й розсупонитись, як вслід заскочив спечений минулого року геолог Коля. Захекався так, наче гнався за мною від самісінької гранатової гори.

— Анатолій Михайлович ще не прийшов?

— Як бачите… Він вам так потрібен?

— Та ні… — Оглянувсь, мов хотів пересвідчитись, чи ніхто не підслуховує, нахилив до мене втаємничене обличчя — Таджики збираються додому.

— Як?!

— Всі до одного. Крім Абоса. Разом з Мухлою.

Оце так новина! Уявляю, що буде, як усі робітники покинуть табір. Тут не вивісиш оголошення: "Потрібні різноробочі". Збіжаться хіба що байбаки.

Коля все ще треться-мнеться. На молоде обличчя його сплива нерішучість.

— Ще якась новина? Кажи — добивай!

— Хлопці смажать млинці... То запрошуємо.

Млинці! Це якраз те, чого мені бракує для заспокоєння.

— Зараз біжу. Тільки вмиюсь.

Проблема з робітниками враз відійшла на задній план. Та й не мені її вирішувати. Від того, що я не піду їсти млинці, нічого не зміниться.

Отак заспокоївши податливу совість, швиденько вмиваюсь і йду в сусідній намет.

Тут живуть чотири геологи: Коля, Ахмат, Рафік і Женя. Всі ровесники, разом захистили дипломи і прийшли разом у партію. Щонеділі, хай і гори заваляться, в них традиційні млинці. З пшеничного борошна, на маслі яків. Масло жовтюще, тверде і солодке на смак. І таке калорійне, що більше ложки не з'їсти. Дістають його хлопці в пастухів, які ганяють величезні табуни по сусідніх долинах.

Женя, або Євген, упав мені в око своїми пшеничними вусиками: завів їх, мабуть, одразу ж після захисту диплома — для солідності. Він їх носить, як носять щойно надіту обйову — не забуває й на хвилину. Погладжує, посмикує, пощипує то лівою, то правою рукою. Обличчя його від цього не стало дорослішe, юність цвіте на ньому всіма своїми принадними барвами, і я вже вкотре дивуюсь, чому ми так охоче, не оглянувшись навіть, поспішаємо розстатися з цією найсвітлішою порою життя.

Женю, Женю, коли б ти знав, що тебе чекає попереду, то поголив би свої недозрілі вусики і не супився б так серйозно та строго.

Млинці, як завжди, пече Рафік: він у цій справі неперевершений майстер. Красиве татарське обличчя його зосереджене та заклопотане, піт дрібним бісером всіяв смагляве чоло. Рафік маніпулює величезною сковородою, як акробат: помах руки — і на сковороду виливається ложка тіста, ще один помах — і тісто розтікається тоненькою плівкою, тепер на пічку, по якій іскри так і скачуть, потім ще один помах — і рум'яний, пахучий млинець, не товщий од цигаркового паперу, лягає на тарілку, поверх інших млинців. Ахмат розбовтує у великій каструлі рідке тісто, а Женя пильнує за відровим чайником. При столі, що стоїть посередині, ще одна гостя: їхня однокурсниця Соня. Заради такої події вона, звільнившись од своєї щоденної роби й важких черевиків, нарядилася в легку кольорову сукенку й модельні туфельки на високих шпильках. Я дивлюсь на ті туфельки, як на сьоме чудо світу, такі вони несподівані в нашому геологічному побуті. Соня ж, вдаючи, що не помічає, яке враження справило її модельне взуття, кінчиками пальців бере черговий млинець, обережно вмочає його в розтоплене масло. їсть вона акуратно, як кицька. І дуже схожа на строгу вчительку, яка прийшла перевіряти знання своїх учнів.

Коля підставляє вільний стілець, запрошує до столу. Його ясне обличчя світиться гостинною запопадливістю.

— Скуштуйте наших млинців, — каже він скромно. — Женю, давай сюди чай!

І ось перед і мною літровий кухоль чаю і миска млинців.

З чим зрівняти цей ароматний солодкий напій, що його не куштували й олімпійські боги? Та й то: старогрецькі небожителі мешкали значно нижче і не ходили щодня в довжелезні маршрути.

А млинці! Кожен млинець, вмочений у масло, тане в роті, запивається чаєм. "Це останній", — кажу собі щоразу, а рука сама тягнеться за черговим млинцем. "Та май же совість, не об'їдай цих дітей!" — і нічого не можу з собою подіяти.

Потім, уночі, прийде розплата. Переповнений шлунок підіпре діафрагму, і я почну задихатись. Але коли ще та ніч, а зараз переді мною запашна гора млинців…

Пересичений, налитий чаєм по вінця, покидаю гостинних господарів. Там уже деренчать струни гітари, лунає приємний тенор Ахмата: він виконує свою улюблену пісеньку про таку ж юну, як сам, маркітантку:

Пулею пробита кришка котелка,

Маркитантка юная убита…

Годилося б посумувати під цю зворушливу мелодію, але млинці й меланхолія — речі несумні. Світ прекрасний, навіть на висоті чотири тисячі двісті, навіть з вітром, що починає завивати все дужче.

Сонце вже сіло за гори, фіолетові тіні вкрили долину. Вони гуснуть, стають все холоднішими — швидше в намет, поки зовсім не видуло рештки денного тепла. Негайно розтоплюй пічку, млинце-їде нещасний, об’їдайло та обпивайло довірливих аборигенів геологічного племені!

Мертва щойно пічка ожива, потріскує затишно, починає все дужче струмувати теплом. Лягаю на дачку, поверх спальних мішків і, напівсонний, спостерігаю, як по рухливих стінках-намету весело бігають вогняні зайчики. А тут іще чайник починає наспівувати свою муркітливу пісеньку, тихенько подзвонюючи кришкою, — музика, яку я не проміняв би на жодну в світі, — і я незчувсь, як заснув.

Проснувся од холоду. Зірвавсь, кинувсь до пічки. Дрова перегоріли, жевріє тільки жалюгідна купка вугілля. Швиденько вкидаю березову кору, вона чорніє на очах, згортаючись, спалахує яскраво й гаряче, лижучи чорні стінки смоляним густим димом. Кладу зверху дрова. За якийсь час тепло знову наповнює брезентове житло, й озивається муркітливо чайник, але я вже не лягаю: досі нема Анатолія. Десята година, а його все немає. Тривожні думки забираються в голову: мало що може статись на маршруті! Зірвався зі скелі, зламав ногу... Не витримую, вдягаю штормівку, виходжу надвір.

В лице б'є чорний вітер, в чорному небі стигнуть зірки. Все потонуло в чорному морокові, вузька долина ще більше мовби стислась, і мені починає здаватися, що до хребтів можна дістати рукою. Незатишно, моторошно, наче на якійсь ворожій планеті, за тисячі парсеків від рідного Сонця; а як же йому, самотньому, загубленому серед урвищ і скель! Тривога все дужче стиска моє серце, я вже ладен підняти весь табір, лише думка, що це ж не хто-небудь — Анатолій, що це вже не вперше, примушує мене повернутись у намет.

Сиджу й прислухаюся до найменшого шурхоту: все здається, що йде Анатолій.

— Не заважатиму?

Чорт! Сатанисько невмиваний!

— Де це ви пропадали?

Ладен його зараз побити.

Він мовчки йде до постелі, важко скидає рюкзак. Втома осідає на ньому, як курява, навіть обличчя вкрилося сірою плівкою, а запечені губи стягнулись у шнурочок. Одмахав, мабуть, не один десяток кілометрів, а кожен памірський кілометр не зрівняти з тими, що на рівнині.

— Я вже думав, що ви й не прийдете!

— Та ну?.. Цього бути не може!

Ще й вистачає сили жартувати! Я на його місці замертво впав би на койку.

— Як наш чайок?

Господи, що я собі думаю! Людина помирає од спраги, а я лізу з докорами.

Вихопив кухоль, наповнив, лишаючи місце для цукру, дістав з важкої коробки тверде, як камінь, печиво. Печиво те купували в Мургабі: завезли ще, мабуть, до війни, то воно й лежало, чекаючи на геологів. Ці все потрощать.

Жадібно спорожнив кухоль, уже сам налив другий. Обличчя потроху відтавало, позбувалось сіризни. І вже після другого кухля звичний Анатолій сидів переді мною: їжакуватий, насмішкуватий. Чорнюща чуприна стирчить на всі боки, мов намагнічена, ріденька борідка, як щітка.

— Так, кажете, міг заблукати?.. За це варт випить по третьому.

Наповнив ще раз, налив і мені. І вже після третього зітхнув задоволено:

— Порядок!.. Отепер можна й почаювати по-людському.

І ми чаювали до півночі.

— Обстежив одну надзвичайно цікаву гірку, — розповідав після енного кухля. — Давно вона мені муляла око, та все не доходили руки.

— Щось знайшли?

— Якби щодня щось знаходили, вельмишановний Анатолію Андрійовичу, то давно б уже прикрили нашу контору. За один сезон на сто років навідкривали б.

— А все ж?

— А все ж — багатообіцяюча гірка. Варт по ній як слід потоптатись. Пошлю туди на якийсь тиж-день хлоп'ят, хай походять, обнюхають. Чує моє серце, що вона не порожня. Там така пігматитова жилка — цілувати хочеться! Ви коли іменинник?

— Вже відбув.

— Жаль. Ну, гаразд, будемо вважати, що у вас сьогодні ще одні іменини. — Він уже риється в рюкзаку. — Тримайте для своєї колекції!

Те, що він мені подає, — чорне, мов смола. І важке, як чавун. Кілограмовий шматок, завбільшки з два кулаки.

— Мумійо?!

Жадібно нюхаю: пахне прополісом, живицею, хвоєю. І ще чимось, таємниче-хвилюючим. Я давно мріяв побачити природне мумійо — цей могутній регулятор обміну речовин в організмі, чудодійний засіб від запалювальних процесів (користуюсь ним п'ятий рік і забув, що таке ангіни. А до того ж хворів мало не щомісяця).

— Де знайшли?

— Ще на одній гірці, — таємниче всміхається Анатолій. — В симпатичній печері: слава богу, туди не так легко добратись. А то давно уже вибрали б. Стінка метрів на шістдесят, а в ній отвір. І отака вузенька поличка. Якраз для лунатиків.

Я не лунатик, тому одразу ж прощаюся з думкою навідатись до тієї печери. Вже знаю, як уміє лазити Анатолій: мурахи поза спиною бігають, коли дивишся, як він, чіпляючись за невидимі виступи, піднімається на прямовисну скелю. Спробував раз і собі, та одразу ж і завис: ні туди ні сюди.

"Приземлився" — руки-ноги тремтіли.

— Все забрали? — допитуюсь.

— Все неможливо за один раз забрати. Там його кілька десятків кілограмів. Суцільна стінка. Вистачить не на одну аптеку.

— Майже чисте, — милуюсь, піднісши до світла. Гасова лампа кладе на дорогоцінну знахідку масляне світло. Мумійо здається живою субстанцією, здобутою з прадавніх глибин. Не випадково ж древні перси молились на нього, вважаючи згусклою кров'ю богів.

Що ж, пора уже й на бік, — зводиться Анатолій з-за столу.

І тут я згадую про таджиків.

— Що ж ви не сказали одразу? — сердито запитує він. Вдягає грубий светр, простоволосий виходить з намету.

Я ж наповнюю на всяк випадок водою чайник, ставлю на пічку. Підкладаю дрова, вибираючи товщі, щоб довше горіло, роздягаюсь, залажу в спальний мішок, кладу біля обличчя мумійо: мені вже здається, що коли воно поруч, то й дихати легше. Лежу, чекаючи на Анатолія, і в мене таке відчуття, наче я в цьому наметі провів не два тижні, а багато років. Той світ, який я нещодавно покинув, з його машинами, вулицями, будинками, магазинами, з постійною метушнею й товкотнечею, з вічним посгґіхом і вічним браком часу, звідси, з відстані багатьох тисяч кілометрів, здається таким неприродним і викривлен им, що я іноді запитую, чи він існує насправді Та ось випливають рідні обличчя, і я вже починаю нудьгувати по ньому, і мені вже здається, що там лишилось найсуттєвіше, без чого неможливе киття.

Дивовижне створіння — людина!

Анатолій повернувся далеко за північ. Я вже встиг заснути й прокинутись кілька разів, а його все не було; та ось голосно рипнула койка.

— Ну, як?

Довго не відповідало — шурхотіло спальником.

— Порядок, — відповіло неохоче.

Хотів ще спитати про Мухлу, та не наважився.

Гаразд, вранці довідаюсь, вже не довго.

А тепер — спати, спати…

Тісне гніздечко моє тепле й затишне, і так солодко спалося б, коли б вистачало повітря. Чи настане той час, коли я надихаюсь?..

— Ви, здається, шановний, заспали?

Анатолій! Коли він встиг підхопитись?

В пічці весело потріскують дрова, гарячі хвилі пливуть по нашій парусиновій хатині.

— Чай готовий, маестро.

Анатолій уже вдягнений-узутий. Пригадую, що сьогодні ж у нього радіозв'язок. Перед сніданком.

— Готуйтесь штурмувать Тау-Міку, — каже, йдучи до виходу.

Тау-Міку? Сьогодні?

Обпалений радісним збудженням, вилітаю з постелі.

Тау-Міка! Вінець моїх турмалінових мрій!

— Не сьогодні, — охолоджує мене Анатолій. — Сьогодні підніметесь на скаполітову гірку.

Що ж, спасибі й за це. Скаполітова гірка височіє прямо над табором. Вгорі, вінчаючи перевал, стирчать плескаті скелі. Як вуха у гігантського динозавра. Під тим гребенем рівно о дванадцятій здіймаються бурі султани. Здригається земля, серія вибухів колише долину: робота Абоса. Щодня він піднімається в гори з мотком бікфордового шнура на шиї — досить небезпечна прикраса, якщо до неї приєднать вибухівку. Тим більше, що ліву нагрудну кишеню віддимають капсулі-детонатори. Не

хочеться й думати, що може статися, коли Абос спіткнеться і впаде тими капсулями на каміння. Але нічого не вдієш: як його не вичитує Анатолій, Абос уперто набиває кишені детонаторами.

— Е-е… На те воля аллаха. — І любовно погладжує віддуту кишеню.

За Абосом тягнеться ціла процесія з вибухівкою в червоних пакетах. І трохи незвично бачити й муллу з пекельним начинням за святими плечима. Що ж поробиш, хліб не дається даром навіть муллі.

Соня піднімається вгору трохи пізніше. Йде легко й вільно, мов пританцьовує. Тільки в природжених горянок отака горда й граційна хода.

Я ж повзу слимаком. Шістсот сорок метрів… Усього шістсот сорок… Дитині пробігти — раз плюнути! Якби ж вони, оці кляті метри, та не стояли сторчма!

Ноги — мов гирі пудові, легені набиті гарячою ватою. На ній моментально згорає той мізерний кисень, що його жадібно розтулений рот вбирає з розрідженим повітрям. Кожна клітина мого немічного тіла волає за киснем… задихається без кисню… і я, ступивши десяток-другий кроків, лягаю безсило на щебінь. З відчаєм дивлюся на гребінь, що все віддаляється: мені вже не віриться, що зможу до нього доповзти.

На мить появляється думка: а навіщо? Нащо оці муки? Що примушує мене дертись на цю прокляту гору? Я не геолог, не робітник, я вільна людина, хочу — йду, хочу — не йду, то чи не краще повернути, поки не пізно, назад? Але якась сила штовхає мене все вище й вище, примушує переставляти ватяні ноги, чіплятися за виступи скель. Щось сильніше за втому, за біль, за відчай.

І я поступово наповнююсь злістю на себе. На своє таке незграбне, ненатреноване тіло. "Брешеш, дійдеш!.. Здохнеш — дійдеш!.. Ану, піднімайся, ледащо нещасне!"

Гребінь появився так несподівано, що я спершу не повірив: невже доповз? А коли повірив, коли притулився спиною до кам'яної стіни, коли глянув донизу в долину, на цяцькові звідси наметики і тонку нитку сухого річища, коли ввібрав зором ближчі й дальші хребти, що купались у неправдоподібно густій синяві, і вітер, зовсім інший, аніж внизу, без пилюки й піску, чистий гірський вітер дихнув у обличчя, остудив розпарені груди, і біла-пребіла хмаринка несподівано вигулькнула поруч та й застигла здивовано, м'яко торкнувшись очей, — коли подумав, що на оцій горі вже ніщо не стоїть вище од мене — я найвище, я над усім, вгорі — тільки небо, захочу — і до нього дістану, — коли все це відчув, то всі мої муки, вся моя втома стали нічого не варті супроти цієї урочистої миті!

Ось я зібрався, дійшов, довівши, що ще чогось вартий!

Гей, ви, там, унизу, дрібненькі комахи, прикуті до земного тяжіння! Хоч озовіться, якщо не можете піднятись до мене!

Озвався Абос. Здригнулась земля, захиталася скеля, шарпонуло повітря — перед очима злетіло каміння. Не встиг упасти, забитись в щілину, як ударило знову й знову: Абос вирішив, мабуть, висадити в повітря всю гору. Притискався до скелі, з острахом дивлячись на каміння, що дощем сипалось недалеко од мене. Пригостить отаким камінцем, і вже не підеш — знесуть.

Переждавши, поки одгриміли вибухи й осіла руда хмара, спускаюся донизу. Беручи трошки правіше, поза скелями, які й захистили мене од каменепаду.

Глибокий рів підрізав схил гори. Там уже кипіла робота: оголені до пояса таджики викидали породу. Тут я вперше побачив уславлений "таджиць-кий екскаватор" — мудру вигадку народу, який одвіку живе й трудиться в горах. До великої совкової лопати прив'язано мотуз. Двоє тримають той мотуз за обидва кінці, третій заганяє лопату в грунт. Помах рук, мотуз натягується, лопата злітає вгору, грунт викидається далеко вперед. Вгору — донизу, вгору — донизу: зарядка, од якої за кілька хвилин очі на лоба полізуть! А вони хоча б тобі що, вони наче бавляться: вимахують з ранку до вечора, з дня у день, з місяця в місяць. Ще й усміхаються мені ж назустріч. І найприязніший, найсліпучіший — усміх Мухли.

— Мухла, буде сьогодні футбол?

Сміється, кива головою, що буде.

І я обіцяю собі, що стану в ворота. Хоча б і довелося лягти потім кістьми.

Цим урочисто засвідчую: найкрасивіші дівчата в Таджикистані.

І то не просто в Таджикистані, а на Памірі, по високогірних долинах, де над буйною зеленню велично здіймаються покриті вічним снігом вершини, де небо завжди блакитне і синє, а до зірок можна дістати рукою, де гримлять кришталево-прозорі потоки, де повітря таке, що хочеться його не вдихати, а пити, смакуючи кожен ковток.

В таких долинах не можуть не родитись найкрасивіші у світі дівчата.

Блакитні очі; примхливим вигином брови; сяючі зуби й пишна коса, горда постава тіла й смага благородної шкіри — де ви, художники, автори майбутніх полотен, перед якими завмирали б побожно наступні покоління? А може, це й краще, що вас тут немає: в розпачі викидали б

ви бліді фарби свої, ламали б немічні пензлі, дерли б сіре, як смертна нудьга, полотно. І, осліплі навіки, вже нічого більше не бачили б.

— Зупиніть! — закричали ми в один голос.

Водій наш, Гірштейн, з переляку подумав, що хтось на ходу вйпав з машини: гальмонув так, що колеса огорнулися димом.

— Здайте назад... Ще здайте... Ще... А тепер всі замріть і не дихайте!

Останнє можна було й не казати: ми й без цього завмерли й не дихали. Дивились, все ще не вірячи, що отаке чудо може існувати на світі. Але чудо не зникало, чудо стояло за кілька кроків од нас, реальне, як сонце, як гори, як дерева й будинки, як вода, що, витікаючи з каменю, вигравала веселкою. Граціозно схилившись, чудо підставляло з найщирішого золота глек, і кожен з нас мимохіть подумав, що якою ж смачною має бути вода в тому глекові! Раз напитись — і померти!

І було тому чудові років шістнадцять, не більше.

— Фотоапарат! — застогнав Григорій Михайлович. Не відриваючи від юної красуні очей, він наосліп вимацував довкола себе руками. — Де фотоапарат?.. Куди подівся мій фотоапарат?! — В останній фразі пролунало стільки розпачу, наче вже йшлося про його власне життя.

Оклик Григорія Михайловича привів мене до тями: я згадав про власний "Зеніт", що висів звично на грудях. Висмикнув поспішно з футляра, став наклацувати, кадр за кадром, не жаліючи плівки. Григорій Михайлович уже стогнав так, наче в нього розпочалися передчасні пологи:

— Фотоапарат!.. О-о-о, де мій фотоапарат!..

— Годі, Анатолію Андрійовичу, — зупинив мене Віктор Микитович Крат. — Залиште хоч кілька слайдів на свою дружину.

Анатолій же з якомога байдужішим виглядом додав:

— Це що! В нас на Памірі не такі красуні трапляються.

— Хто заховав мій фотоапарат?! — З Григорієм Михайловичем вже починалась істерика.

Коли врешті поїхали й кишлак лишився позаду, Віктор Микитович, який сидів поряд з Гірштейном, обернувся до Григорія Михайловича:

— То ви питали про свій фотоапарат? — Мефістофельське обличчя його, прикрашене гостренькою борідкою, було як ніколи серйозне.

— Апарат, — простогнав нещасний.

— Так він же висить оно поруч з вами!

— Що ж ви не сказали раніше?!

— А звідки ж я знав, що він вам так необхідний?

На місці Григорія Михайловича я вибухнув би не знати якою лайкою. Але наш супутник лаятись просто не вмів. Лайка й Григорій Михайлович були явищами настільки несумісними, що коли б він вилаявся, ми понеміли б навіки. Тому він тільки вигукнув:

— Зупиніть!

І смиконув дверцята машини.

— Ви куди?

Не відповів. Не оглянувся навіть.

— Григорію Михайловичу!

Григорій Михайлович уже біг у зворотному напрямі.

— Все одно ж не застанете! Вона вже пішла!..

— Поїхали слідом. Бо ще ожениться, — сказав Анатолій.

І ми повернули назад.

Красуні ж, звісно, уже не було. Сиротливо дзюркотіла вода, всі фарби довкола здавались пожухлими.

Григорій Михайлович сердився до вечора. Мовчки сидів, жалісно скліпував і був схожий на великого птаха, ображеного в найсвятіщих своїх почуттях.

— Ви розумієте, Анатолію Андрійовичу, наскільки це важливо для мене, — скаржився вже уночі, коли всі, окрім нас двох, поснули. — Як так можна робити!

Ми лежимо в спальних мішках поверх надувних ліжників, під високою скелею, що чорною громадою впирається в небо. Прошите яскравими зорями, небо нависає так низько, що коли б не скеля, яка його підпирає, воно опустилося б прямо на нас. Трохи нижче реактивним літаком реве могутній потік. Спершу, доки не звик, часто просинався: здавалось, що вода починає нас заливати. От-от підхопить, пожбурить донизу, в стрімку течію, в люто запінені хвилі, розіб'є об

лобасте каміння. Та врешті звик, і постійний цей гук вже не тривожить, а заколисує.

Як можу, втішаю свого друга. Кажу, що Віктор Микитович помітив фотоапарат вже пізніше, коли ми виїхали за кишлак, так що все одно було пізно. А сказав те жартуючи.

— Як так можна жартувати?

Бідолашний Григорій Михайлович, він все сприймає всерйоз. Він абсолютно не розуміє, як це можна говорити неправду. Тому й обдурити його легше, ніж малу дитину.

Вчора, наприклад, ми зупинилися посеред широкої долини, на березі мертвого озера. Та й долина вся була мертвою: жодної рослини, навіть травинки, лиш глина й білі плями солончаків. Зупинилися з-за кількох свердловин: Віктор Микитович, як гідролог, мав узяти з них пробу води. Та ще надіялись знайти агати. Якісь геологи наче тут підняли (ох, те наче!) кілька казкових агатів: на пурпуровому тлі — сніжно-білі муарові лінії. Нам не вдалося побачити на власні очі агати, про них розповіли ті, що наче їх бачили (знову це наче!), але ж повинні ми були перевірить ці дані. Напинали намет і поглядали, облизуючись, на червоні пагорби метрів за триста від нашого тимчасового табору: саме там, за розповідями, мали бути агати.

— Григорію Михайловичу, пішли, поки видно.

— Йдіть, я вас наздожену.

Я й Анатолій не встигли ступити кілька кроків, як позаду пролунав розпачливий зойк:

— Де мій молоток?.. Хто бачив мій молоток?..

Всі речі Григорія Михайловича мали дивовижну властивість зникати саме тоді, коли вони були найпотрібніші.

Я подумав, чи не повернути назад, але Анатолій вже підходив до червоних пагорбів. Ану ж там і справді агати! І я, заглушивши голос власної совісті, кинувся вслід.

Агатів так і не знайшли.

— Будемо знати, що їх тут немає, — втішив мене Анатолій: він завжди знаходив причину для втіхи. — А де ж це наш Григорій Михайлович?

Заінтриговані, поверталися до намету. І ще здалеку побачили дивовижну картину…

Але щоб уявити цю картину якомога виразніше, спробуймо змалювати самого Григорія Михайловича.

Візьміть чистий аркуш паперу, підберіть най-тонше перо. Проведіть довгу ламану лінію — це і буде Григорій Михайлович. Отака лінія, зламавшись навпіл, і котила на наших очах величезний валун.

— Невже агат? — здивувався Анатолій.

— А може, золотий самородок?

— От, — сказав з докором Григорій Михайлович, коли ми підійшли, — поки ви десь ходите, я рятую намет.

— Від чого?

— Від урагану.

Біля намету вже лежали два валуни.

— Хто вам це сказав?

— Крат… Вночі буде ураган.

Ми переглянулись: очі Анатолія загорілися передчуттям чергового розиграшу.

— Вікторе Микитовичу, — звернувсь він до Кра-та, який саме повернувся од свердловини, — справді буде ураган?

— Господь з вами, який ураган?

— Та ось Григорій Михайлович каже…

— То він жартує.

— Та ви ж це казали! — Зойк нещасного долетів до небес.

— Я вам казав? Я сказав зовсім інше: ви так хропете, що може зірвати намета. Тож треба закріпити як слід…

— Я хропу?.. Я?.. — задихнувся Григорій Михайлович.

І весь вечір не міг заспокоїтись:

— Ні, ви тільки подумайте: я хропу!

Його чомусь найбільше обурило не те, що Крат змусив його котити важкенні валуни, а твердження, що він хропе.

— Повірте мені, Анатолію Андрійовичу, я скільки живу — не хропів!

Я слухав цю дорослу дитину й не знав, що робити: співчувати чи сміятись. Отаке зворушливе поєднання дитинної наївності зі старечою мудрістю мені траплялося вперше. Справжній вчений, ясна голова, провідний працівник науково-дослід-ного інституту, керівник великої теми: експедиція наша відбувалася, власне, тому, що з нами їхав Григорій Михайлович.

— Григорію Михайловичу, ну кому ж, як не вам, знати геологів! Ви ж самі геолог. Ніде, здається, так не "купують" один одного, як серед цього народу. Рідного тата не пожаліють, коли трапиться нагода. Це вже традиція...

— Ідіотська традиція! — сердиться Григорій Михайлович: він ніяк не може зрозуміти, як на отакі дрібниці та витрачати дорогоцінну енергію мозку. — Я хропу!..

— Та не хропете ви!

Заспокоївсь нарешті. Повернувся на спину й моментально заснув. Так, як тільки він і може засинати: без дрімоти, економлячи час. Силою своєї скаженющої волі. В чому я мав нагоду переконатися не раз.

Якось (це було в Казахстані) він застудився. Температура під сорок, обличчя палає вогнем.

— Ви лежіть, я сам піду по агати.

Схопився, поспіхом став озуватись:

— Я теж піду.

— Куди ж вам іти! Помрете!

— Анатолію Андрійовичу, мені краще знати, помру я чи ні. За годину буду абсолютно здоровий.

Вийшов з намету. Під холодний вітер і дощ.

За годину й справді від гарячки не лишилося й сліду…

Вдруге він порятував уже мене. Коли я, перегрівшись під нещадним сонцем пустелі, звалився од теплового удару. Я навіть уже й не хворів — я помирав. Всього мене вивертало, голова розвалювалась, серце млосно заходилось у грудях. Лежав у якійсь покинутій мазанці, що трапилась нам по дорозі, і в агонії болісній чекав неминучого кінця.

І тут наді мною схилився Григорій Михайлович: весь оцей час він і на крок не відходив од мене.

— Анатолію Андрійовичу, вам дуже погано?

Я лише застогнав.

— Я вам зараз допоможу. Мені тільки треба вийти надвір, щоб зосередитись. — Стояла ніч. — А ви постарайтесь розслабитись.

Я, здається, вже марив, бо не помітив, коли він вийшов, коли повернувся.

— Зараз ви заснете.

Дві темні долоні нависли наді мною. І стільки ласки, стільки тепла було в тих долонях, що я всім своїм змученим єством трепетно потягнувся назустріч. Розчинився у них і відразу ж провалився у сон. Глибокий, міцний, без сновидінь. До самого ранку.

Звівся, все ще не вірячи в чудо, яке відбулось: наче й не хворів. Відчував себе свіжо й бадьоро.

— Я перелив у вас частку своєї енергії, — пояснив Григорій Михайлович. Мав такий вигляд, наче сам звівся після важкої недуги.

Не знаю, що це було: гіпноз чи й справді якась біотерапія. Тільки від хвороби моєї не лишилося й сліду…

Річка розгулялася не на жарт: земля аж двигтить. Скеля, що нависає над нами, теж наче починає здригатись. Гляди, ще завалиться! "А що, як землетрус?" — виникає тривожна думка. По доро зі з Душанбе на Ленінабад, коли спускатися з перевалу, в похмурій та глибокій ущелині, куди й сонце боїться заглянути, ще до революції під час землетрусу стався грандіозний обвал. Велетенська гора зсунулася донизу, поховала цілий кишлак.

І хоч відтоді вже стільки часу збігло, моторошно проїжджати тією дорогою: річка тут зникає під горою каміння, що завалило кишлак, ледь чутно шумить унизу, і здається, що то озиваються до нас, до живих, душі загиблих.

Чи не станеться й з нами отак?

Насторожено поглядаю вгору. Чорне громаддя невблаганно і важко нависає над головою, ладне от-от завалитись донизу. Стає по-справжньому лячно, і вже не гріє спальник, а ліжник стає твердіший од каменю.

Моїм же супутникам хоча б тобі що! Міцно спить Анатолій (йому не звикати до гір), стирчлть непорушно борідка Віктора Микитовича, з машини витикається спальник Гірштейна. Як завжди хазяйновитий і зібраний, він ще звечора заправив паяльну лампу, поклав на неї сірники, а в казан набрав з потоку води. Хто перший схопиться — все під рукою.

Матово відсвічуючи фарами, відпочиває наш трудяга "уазик": намотав сьогодні не одну сотню кілометрів по таких карколомних підйомах та спусках, що в цирку їх можна показувати. Спить і Григорій Михайлович, тільки цього разу, мабуть, забув "ввімкнути" глибокий сон: весь час здригається, мов щось шукаючи, — чи не бачить оту юну красуню, яку так і не зміг сфотографувати?

Нетривкий, примарний начебто світик, досить природі дмухнути — не лишиться й сліду, а який же він милий та затишний!

Зітхаю від повноти почуттів, з силою заплющую очі, примушую себе не думати про мільйони тонн, що нависають над головою.

А про що ж тоді думати?

Про несподівану для мене оцю експедицію, про Огньових і Анатолія.

Я повік буду вдячний Григорію Михайловичу за те, що він познайомив мене з Анатолієм, а пізніше — з Огньовими.

Ми з ним належимо до того невигубного племені каменярів, які ладні на край світу податись за одним-єдиним агатом. Чому саме агатом? Та тому, що кожен камінець цього самоцвіту неповторний. Серед мільйонів агатів ви не знайдете двох абсолютно подібних: агати — яскраво виражені індивідуалісти, отакі собі самобутні істоти, з своїм, тільки їм властивим, малюнком та кольором. Лише в агаті, особливо муаровому, буває стільки найтонших ліній на один міліметр: їх важко не те що порахувати, а й відрізнити. Григорій Михайлович каже, що коли космічні гості й побували на нашій планеті та залишили якусь інформацію, то її слід найперше шукати в агатах. Ця красива гіпотеза завжди спадає на думку, коли я милуюся черговим каменем з особливо вибагливим та химерним малюнком. В закономірності фарб, у завихреності ліній, в надзвичайній чіткості та довершеності є щось від розуму, а не від сліпої гри природи.

Анатолій не був рабом агатів — Анатолію подавай кристали: адже вони люблять забиратися високо вгору. Або точніше: високо в горах кристали трапляються набагато частіше, аніж агати.

Я не знаю, як він надибав Григорія Михайловича, а той уже передав його по естафеті мені (ми обмінюємось колекціонерами, як і самоцвітами).

— Анатолію Андрійовичу, хочете познайомитися з цікавою людиною? — Григорій Михайлович завжди розмовляє по телефону так, наче в нього виривають з рук трубку: швидко й сердито.

"Ну, що ви мене наче лаєте!"— "Та ніхто вас не лає!" — лунає ще сердитіша відповідь.

— Хочу.

— Тоді я його зараз до вас пришлю. Врахуйте: це товариш з Паміру, де. ми з вами ще не були.

Не можна сказати, щоб "товариш з Паміру" мені одразу сподобався: щось у ньому було таке йоржисте й колюче, таке неприховано в'їдливе, що мимоволі викликало настороженість. Роздивлявся мою колекцію агатів з таким виглядом, наче ось-ось мав сказати: "Оце й усе? Я чекав більшого!"

Зачеплений за живе, я викладався, як то кажуть, до кінця: діставав особливо цінні та рідкісні експонати, розповідав, наскільки вони унікальні.

— Нічого камінчик, — погоджувався він з якоюсь зверхньою ноткою в голосі. А коли я, допечений до живого, відкрив свій заповітний ящик і запропонував взяти що завгодно на згадку про нашу зустріч, він якось мовби аж знехотя відібрав кілька агатів. — Не пограбував вас, надіюсь?

Ну й типа підсунув мені Григорій Михайлович!

Єдине, що мене втримало від в'їдливої репліки ("Ну, куди вже нам, сірим, тягатися з вашим Паміром!"), це його ноги. Я одразу ж звернув увагу на його незвичну ходу. Він ступав, наче падав, ступав, мов долаючи щоразу невидиму перешкоду. Лиш тоді, коли він роззувся, щоб не топтатись по килимові (розшнурував високі, на замовлення, очевидно, пошиті черевики), коли ступив до кімнати, я зрозумів причину отієї ходи: в нього не було стоп. їх наче обрубали сокирою, і він ходив фактично на п'ятах...

Попрощалися ми тепліше, аніж зустрілись. По-перше, я вияснив, що він мій земляк: з України. А на Україні, як твердить письменник Ковінька, поганих людей просто не буває. А по-друге, я запросив його пообідати, і вже за обідом він трохи відтанув: став розповідати про памірські семити-сячники так, наче сам там побував, а мені, признатись, завжди подобались у щось закохані люди.

— Приїжджайте в Душанбе! — запросив на прощання. — Сходимо в гори.

"Куди вже тобі, бідоласі, ходити в ті гори!" — подумав я, намагаючись не дивитися на його обрубані ноги.

Прощаючись, він перший подав мені руку. Потиск був енергійний і дужий.

Де ж він все-таки вмудрився отак покалічити ноги?..

Вдруге зустрівся з Анатолієм уже в Таджикистані, в Душанбе. Щоправда, прилетів не до нього: Григорій Михайлович одного разу з властивою йому милою манерою подзвонив і сказав:

— Анатолію Андрійовичу, негайно збирайтесь!

— Куди?

— Летимо в Душанбе.

— Коли?

— Завтра. Я вже замовив квитки на літак. Є реальна можливість побувати на Памірі.

— А ми не могли б полетіти сьогодні? — Я вклав у це запитання якомога більше сарказму.

— Анатолію Андрійовичу, ви думаєте, мені так легко було замовити квитки! — Одразу ж зірвався на крик Григорій Михайлович. — Я всю академію на ноги поставив!

Що він міг це зробити, я не мав жодного сумніву. При всій своїй неорганізованості в побуті, при всій своїй життєвій беззахисності, Григорій Михайлович там, де йшлося про справи службові, міг будь-яку бетонну стіну пробити. "Чи не сам президент бігав замовляти квитки?"

— То збирайтесь! — В нього не було жодного сумніву, що я не відмовлюся.

І я, кладучи трубку на важіль, уже знав, що таки полечу. Полечу, хоч на мене чекали тисячі термінових справ, що ними обростає людина, живучи в місті… Стій, а квитки!.. Два квитки в оперний театр, що їх дістала дружина. "Ми ніколи з тобою не ходили в театр. Все справи, справи, і на люди ніколи вийти!" — "Як же, голубонько, вийдеш!" — я вже дістав свій величезний рюкзак, куди можна було й пів-Києва впхати, шукав туристичні черевики й спальний мішок…

— Летимо прямо до Огньових, — повідомив Григорій Михайлович уже в літаку (рейс 3248, Київ — Душанбе, десять тисяч метрів над горою

справ, які так і лишились невирішені, над моїми терплячими дружиною й мамою).

— А хто такі Огньови?

Огньов — мій давній товариш. Разом навчались у вузі. Вони обоє геологи… Тг ви самі переконаєтесь, які це прекрацні люди!

— Діти в них є?

— Щось, здається, є, — як від того, що безпосередньо не стосується справи, недбало відмахнувся Григорій Михайлович.

В Огньових виявилось аж троє дітей: старша дочка і двоє синів. Самі ж Огньови й справді виявились напрочуд сердечними людьми: прийняли нас, як рідних, і протягом тижня, що ми сиділи на їхніх шиях, робили все від них залежне, щоб ми не нудьгували. Хоч Микола Сергійович і Валентина Сергіївна давно вже розпрощалися з полем, в душі вони лишались такими ж молодими геологами — з отого непосидющого племені, яке з першим подихом весни втрачає спокій і починає збиратися в дорогу, як птахи у вирій. Та, власне, вони ніколи й не поривали з геологією: Микола Сергійович досі працює в Управлінні геології Таджикистану — першим заступником начальника, й промитої години, як то кажуть, не має, Валентина ж Сергіївна рухає вперед геологічну науку в одній з проблемних лабораторій.

Вони й узяли найдіяльнішу участь в підготовці нашої експедиції.

Кілька вечорів підряд просиділи ми над картами Паміру, визначаючи найцікавіші місця, що їх варт відвідати, і головний гідрогеолог Віктор Микитович Крат, який і мав здійснювати інспекційну поїздку по свердловинах, тільки й знав, що остуджував наші гарячі голови:

— Тут машина не пройде.

Або:

— Це дуже вже вбік від основного маршруту.

— Але ж там мають бути агати! — стогнали ми з Григорієм Михайловичем.

— Іншим разом поїдемо. Ви що ж, за одним махом хочете весь Памір пограбувати?

Потім до нас приєднавсь Анатолій, який саме пішов у відпустку:

— Зор-Бурулюк!.. Коли щось цікаве і є на Памірі, то тільки на Зор-Бурулюкові!

— А де він, цей ваш Зор-Бурулюк? — допитувались ми, зачаровані вже самою назвою.

— На Східному Памірі. За Хорогом. В районі Мургаба.

Дві пари очей — мої і Григорія Михайловича — молитовно дивились на Крата.

— Можна, — кивнув акуратною борідкою Віктор Микитович. — Нам все одно треба бути в тому районі: недалеко від Мургаба працюють наші гідрогеологи.

Східний Памір, Хорог, Мургаб, Зор-Бурулюк…

Назви ці вже ввійшли в нашу кров, як отрута. Жадібно роздивляємось карту, суціль зафарбовану в густо-коричневий колір. Висота не нижче чотирьох тисяч метрів. Тоненька ниточка дороги, що

тягнеться спершу понад Пянджем, потім здирається на коричневе поле, підіймаючись до самого неба.

— Захопіть побільше теплого одягу, — попереджає Огньов.

Я недовірливо дивлюся на милого нашого господаря: "Теплий одяг? Посеред літа? Коли на вулиці в тіні майже сорок. Сів у тролейбус — вибравсь, як хлющ..." Чи не черговий геологічний розиграш?

Але Крат серйозно відповідає:

— Я вже сказав Гірштейнові.

Гірштейнове прізвище згадується протягом всього вечора. Памірський шофер — не рівня нашому білоручці, який тільки й зна, що крутити кермо та натискать на педалі. Памірський шофер — це й завгосп, і начпрод, і кухар, а часто й геолог. Він повинен простежити, щоб не виклацували посеред ночі його пасажири зубами, а вдень щоб не ходили голодними. Повинен пам'ятати, де що лежить у фантастичній горі знаряддя й речей, що тільки чудом якимось помістилися в машині. І зверх усього ще й вести машину. По дванадцять, по вісімнадцять годин на добу, вдень і вночі, по таких високогірних дорогах, що наш найсміливіший водій вискочив би з кабіни, впав би на дорогу та й, затуливши очі долонями, кричав у розпачі: "Мамо!"

Памірський шофер повинен мати зір орла, серце лева, реакцію кобри. Інакше він на першому ж повороті полетить разом з машиною в прірву.

Та часом і це його не рятує. Коли ми вже забралися в гори, я довго думав, що стовпці поверх акуратних купок каміння розставили орудівці: помічали особливо небезпечні ділянки дороги. То вже потім довідався, що так тут заведено відзначати місце, де загинув водій. Десятки стовпців траплялися нам по дорозі, а в одному місці, в зоні каменепаду,

ми теж замалим не заробили стовпець: величезний двометровий валун, що нависав над найвужчою ділянкою дороги (ліворуч — суцільна кам'яна ріка, яка так і дихала, праворуч, під самими колесами, — чорна прірва, куди й дивитися моторошно), валун в кілька тонн раптом надумався зрушити з місця: затріщала міцнюща тканина, наша машина, сіпнувшись, завмерла, а в прорваний отвір лиховісно заглянула кам'яна сіра мордяка. І стільки тупої нещадної люті було в отій морді, що ми, онімілі, непорушно сиділи й загіпнотизованими кроликами дивились на неї.

— З машини! — закричав Гірштейн.

Як ми опинились на дорозі, не пам'ятаю. Стояли позад нашого уазика й дивились на кам'яну потвору, що, впершись лобом в машину, намагалася зіпхнути її в прірву.

Гірштейн, що лишився за кермом, завів знову мотор. Машина здригнулась, наче підранена, стала обережно, сантиметр за сантиметром, посуватись уперед. І нам всім здавалося, що валун, не бажаючи її відпускати, обертається повільно за нею…

— Можете вважати, що нам повезло, — сказав Віктор Микитович: він так і не покинув машини — сидів поряд з Гірштейном.

І розповів, що на цьому самому місці полетіло в безодню ціле таджицьке весілля: вантажна машина, разом з молодим, молодою, гостями й оркестром.

— Не диво, — озвався Анатолій. — Не бачили хіба, як вони їздять!

Бачили. Шофери-таджики їздять так, наче в кожного за спиною крила. Основний свій обов'язок вони вбачають у тому, щоб витискати з машини всю швидкість, яку вона тільки здатна розвинути. Страшно дивитись, як летить понад прірвою отакий знавіснілий шмат заліза,

дерева й гуми. Як її мотає з боку на бік, як заносить і кидає, — щосили сигналячи, вона вихором обганяє обережний наш уазик, а таджики, які сидять в кузові, замість того щоб зіскакувати, рятуючи душі, весело щось нам кричать і махають руками. Отак, кричачи, сміючись, руками вимахуючи, полетять прямо в рай, де напої трояндові й солодкий щербет. І по сім гурій на кожного.

Незбагненно відчайдушний народ!

Київські наші орудівці за годину посивіли б, коли б їх поставили регулювати рух на памірських дорогах.

На те — таджицька міліція. "Квапишся на той світ? Паняй, дорогий!"

У переддень від'їзду побували і в Анатолія. Він давно кликав до себе ("Міністерських наїдків-напоїв не буде, — натяк на Огньових, — ми люди скромні, зате побачите кілька цікавих кристаликів"), але ми все не могли вибратись. Врешті одержали ультиматум: "Або побуваєте в мене, або я не поїду з вами!"

Анатолій жив на околиці (та й донині живе), тож добирались до нього майже годину. П'ятиповерхові стандартні будинки, зведені ще в шістдесяті роки, під час боротьби з архітектурними надмірностями, стояли, мов рахітичні близнята. Якби не були помічені номерами, то й той, хто. в них жив, не зміг би потрапити додому. Вузькі сходини, отруйно-зеленою фарбою, такою милою нашим кербудам, пофарбовані стіни, клітини-кімнати, в яких до стелі можна дістати рукою. Двокімнатна квартирка, в якій, крім Анатолія, тоді мешкав його син Михайло, а тепер іще один син, так що вони живуть уже вчотирьох, якщо не рахувати матері Анатолія, що мусить глядіти онуків. Але тоді був лише Михайло: п'ятилітній чолов'яга, який обіцяв у майбутньому стати точнісінькою копією свого татуся. Те ж саме волосся, непідвладне жодному гребінцеві, ті ж чорнющі, жаринами очі, та ж уперта складочка, ледь помітна поки що на дитинно чистому чолі. І, звісно ж,

власна, окрема від тата, колекція: манюні кристалики в дерев'яній коробці, яку він тримав у руках з самого ранку, чекаючи гостей.

Тож ми спершу повинні були віддати належне Мишковій колекції, а потім перейти вже до татової. Малюк ревниво стежив за кожним кристаликом, заглядав нам у вічі: чи сподобалось? Загалом гідна зміна була нам забезпечена.

Колекція Анатолія займала цілий сервант. Друзи й окремі кристали, найрізноманітніших розмірів та кольорів, переливались, тремтіли, стікали живими вогнями — досі байдужий до всього, окрім агатів, я вперше подумав, що й кристали, зі смаком підібрані та вдало розставлені, можуть справити неабияке враження, сподобатись не менш, ніж агати.

— Більше, Анатолію Андрійовичу! Більше!

Я одразу ж пригадав, з якою міною роздивлявся Анатолій мою колекцію, і вирішив відплатити йому тією ж монетою. Зробив якомога байдужіше обличчя, ще й губу закопилив скептично.

Унікальний кристал аметиста?.. Та в нас дороги мостять такими кристалами!.. Рідкісний японський двійник?.. Подумаєш, рідкість!.. Два кристали зрослися навхрест і вже — рідкість. От якби отак зрослося хоч кристалів чотири…

Та я ще не знав як слід Анатолія:

— Походимо по Паміру — знайдемо й чотири!

Але що мене вразило по-справжньому, це велетенське, на півстіни, фото. Що нагадувало більше картину, настільки прекрасною була в ньому кожна деталь.

Анатолій потім сказав, що автор цього шедевра — найталановитіший фотограф у всьому Союзі. Не знаю, в нього все, що стосувалось Паміру, починалося з "най", але це фото й справді являло собою справжній витвір мистецтва.

Десь високо в горах, поміж хребтів, велетенським’ горбом вигнулось поле застиглого снігу. Сніг, камінь, чорне, мов у космосі, небо і тиша. Все заніміло, завмерло, скуте вічним мовчанням, де немає місця нічому живому, — тим більш вражаюча одинока постать альпініста, що, прокладаючи за собою тоненьку ниточку сліду, вперто, долає той пагорб.

Я майже відчував, як важко дається йому кожен крок, кожен порух серед того снігового безмежжя, а водночас розумів: він не зупиниться. Нізащо, що б там не сталось! Стільки заповзяття було в отій постаті.

І було в тому альпіністові щось дуже знайоме.

— Невже це ви? — спитав зачудовано.

— Було таке діло. — І обвітрені губи ворухнулися в ледь помітному усміхові.

Отже, Анатолій був колись альпіністом. Бо не міг же він, вже без стоп, забратися на отаку височінь!

Що він був альпіністом, я мав нагоду переконатися ще раз. Тиждень тому, на Бартанзі. Коли ми вирушили в перший похід, залишивши в кишлаку Гірштейна з машиною.

Там, в далині, в кінці довжелезного саю[1], що простягнувся на багато кілометрів, розрізаючи високі хребти, мали буть турмаліни — загадкові для мене кристали, за яких Анатолій ладен був душу віддати.

Він мав навіть схему, накреслену знайомим геологом, який побував на родовищі.

— Кристалики — закачаєшся!..

Цілісінький день, з ранку до вечора, долали той сай. Ледь помітна стежина, підіймаючись все вище й вище, вела то по правому, то по лівому березі безіменного потоку, що впадав у Бартанг, — безіменність ця не завадила йому пропиляти глибочезну ущелину, де скелі грізно нависають над головами, притискаючи нас до потоку, що котить донизу шалені води свої; де велетенські каменепади перегороджують путь і доводиться стрибати з каменя на камінь, з острахом поглядаючи вгору, чи не починає рухатись мільйоннотонна маса породи; де карколомні підйоми і спуски душу вимотували, а сонце смажило так, мов затялося зробити з нас мумії; де легкий спочатку рюкзак, з ліжником і спальником, штормівкою й светром, з "сухим пайком" на три доби, з кожним кроком все важчав і важчав, а лямки все більш врізалися в плечі — ми все частіше зупинялися, відхекуючись, бо сай тягнувсь безконечно: за останнім, здавалось, вигином появлявся новий, а того бічного саю, в якому і мали залягати турмаліни, не чуть і не видно — ми вже не йшли, а пленталися приречено, і навіть Віктор Микитович, який бадьорився всю дорогу, замовк, один Анатолій ішов так, мов щойно рушив у путь, ішов, як машина, мовби й не поспішаючи, але й не зупиняючись. І коли ми влаштовували привал і падали швидше на землю, звільняючись від рюкзаків, він і не думав відпочивати: то видирався вгору, до якоїсь особливо цікавої скельки, щоб поцюкати по ній молотком, то ходив понад потоком, роздивляючись відшліфовану гальку, й забував іноді навіть рюкзак скинути, а рюкзачище у нього важив удвоє більше од наших: окрім спальника, харчів і маленького намету, було там альпіністське спорядження: металеві гаки, мотки шнурів, важкенні запасні треконі, окуті залізом. Я ніяк не міг зрозуміти, для чого він взяв другу пару взуття, аж поки ми з ним, трохи відставши (він знову подерся до якоїсь скелі, гукнувши: "Йдіть, я наздожену!" — а я вирішив ще трохи полежати, бо це взагалі моя улюблена поза),

прогавили черговий місток, і дорогу нам заступила зовсім уже неприступна скеля: вгорі нависало таке, що завагався навіть Анатолій.

— Ви не пройдете. Доведеться повернути назад.

Я аж завив від думки, що треба вертатись.

Втрачати з таким трудом завойовані метри.

— А може, перебредемо на той бік?

— Отут? — саркастично запитав Анатолій. — Тут од вас, шановний, не лишиться й сліду: по камінню розмаже. Якщо вже перебиратися, то треба шукати деінде.

І ми повернули назад. Потік за кілька сот метрів розширився, врешті розлився по вузькому видолинкові, ділячись на три ручаї. Тут не так мовби ревіло, не ходили запінені хвилі — вода мчала, густа й прозора, мов скло. Анатолій дістав ніж, вирізав два великі ціпки, один дав мені:

— Впиратиметесь в дно з боку течії. І не дивіться у воду. Дайте свій рюкзак.

Повісив попереду мій рюкзак, ступив, як був, у черевиках, у потік. Вода забурунилась, обтікаючи ноги, — Анатолій ішов, обережно промацуючи дно, перш ніж поставити ногу. Перебрався через один рукав, через другий, подолав і третій, махнув до мене рукою, щоб починав перебиратись і я. Скинув рюкзаки й сів роззуватись.

Я все ще стояв, вагаючись: мені не хотілося мочити черевики — запасних не мав. "Та що це я, справді, літо ж надворі! Перебреду босоніж!" Швиденько роззувся, повісив черевики на шию і, радіючи власній кмітливості, ступив у потік.

Те, що вчепилося одразу в мої босі ноги, можна було назвать чим завгодно, тільки не водою. Щось пружне, густе і таке крижане, що я ледь не задихнувся. Воно било в ноги, здираючи шкіру, а в мої зніжені, в мої м'якенькі підошви міського жителя й досвідченого лежня, що не знали досі нічого твердішого, окрім повстяних устілок, злорадно вп'ялося гостре каміння.

Сяк-так подолавши перший рукав, я довго витанцьовував на гарячій гальці, намагаючись хоч трохи зігрітися. А на мене ж чекало ще два рукави!

Третій подолав на останньому подихові. Ноги вже були не мої: дві крижини ступали по дну, люті зашпори докочувалися до самісінького серця. Здавалось, що вже й серце починає холонути і от-от зупиниться. Тремтячи, як у пропасниці, виклацуючи зубами так, що чутно було, мабуть, і в Душанбе, вибрався нарешті на берег й одразу ж упав, задерши ноги до сонця. Ладен був устромити в нього ноги свої по коліна.

— Чайку не хочете?

Він ще й питає!

Стогнучи, схлипуючи, вхопив алюмінієвий кухоль, став пити теплий чай, густий та солодкий, налитий з баклаги. А поруч вже тріщало невелике багаття — під чай, і Анатолій стежив, щоб я не заліз у вогонь з головою.

Почаювавши як слід, рушили наздоганяти своїх супутників. І з якою ж насолодою відчув я на своїх ногах вовняні теплі шкарпетки й сухі черевики!

Потрібний нам бічний сай виринув аж під вечір. Сонце вже встигло сховатися за гори, з покритих снігом верховин, що велично піднімались

до неба, стікаючи стрімко донизу, подув холодний вітер. Щойно ми задихались од спеки, мріючи хоч про отакусіньку тінь, а тепер довелося поспіхом натягати светри й штормівки. Ще досить видно, але треба подбати про місце для ночівлі, бо знайти рівний майданчик тут не так легко. Врешті Анатолій, видершись на тридцятиметрову крутизну, всаджену валунами, що трималися на чесному слові, гукнув, щоб ми піднімались до нього, і ми подерлися вгору.

Поки ми піднімались, він уже розчистив майданчик, заходився лаштувати місце під вогнище. Віктор Микитович, звільнившись од рюкзака, подався донизу по воду, а ми з Григорієм Михайловичем збирали паліччя.

Потім, коли понадимали ліжники (намет, з огляду на ясне небо, вирішили не ставити) й розіслали спальні мішки, коли трохи пожували консервів й напились донесхочу, до знемоги гарячого чаю, довго сиділи коло багаття, не рухаючись, відчуваючи, як втома поступово стікає з натруджених тіл. Над нами вже сяяли неправдоподібно великі памірські зірки, далеке їхнє світло сіялось урочисто й спокійно, а чорні хребти, що звелися їм назустріч, дихали вічністю. Все, що досі хвилювало нас і тривожило, що здавалося надзвичайно важливим, життєво необхідним, розчинилось у тиші, такій предковічно могутній, що всі клопоти наші здавалися смішними й нікчемними. Ми сиділи, завмерлі, відчуваючи, як тиша входить в наші тіла, наповнює серця наші й душі і щось поступово міняється в нас самих: ми неначе прилучались до вічності, до її першоджерел, давно нами загублених.

— Що ж, пора й спати, — наважився порушити тишу Віктор Микитович. — Ніхто більше чаю не хоче?

Ніхто не хотів — налилися по вінця.

— Тоді з вашого дозволу я доп'ю…

І тут Григорій Михайлович, вирішивши, що нам дуже нудно, наріпився на ніч почистити зуби:

— Вікторе Микитовичу, ви весь чай випили?

— Весь.

— А чим же я почищу зуби?

— А ви що, не можете потерпіти до ранку? — поцікавився Анатолій. — Цілуватись тут ні з ким…

— Анатолію Михайловичу, ви коли не розумієте, як для мене важливо почистити зуби, то краще помовчте!.. Вікторе Микитовичу, ви й справді весь чай випили?

— Випив. До краплі.

— Дивно, дивно…

Григорій Михайлович якусь хвилину стоїть, похитуючись на одній нозі (він завжди підбира одну ногу, коли починa, хвилюватись), потім схиляється над рюкзаком, щось дістає, йде на край урвища.

— Ви куди?

— Як куди? До річки, чистити зуби.

— Ви що, хочете собі в'язи звернути? — питає Анатолій сердито. — Нічого ж не видно!

— Але ж повинен я почистити зуби! — Голос уже лунає з провалля.

За якийсь час чуємо гуркіт, мов півтори обвалилось.

— Почистив! — лунає замогильний голос Анатолія. Він зривається й біжить до урвища.

— Посидьте, Анатолію Андрійовичу, тут, — стривожено каже Віктор Микитович і кидається слідом за Анатолієм.

Сидіти я, звісно, не міг. Підійшов на край урвища, став напружено вслухатись.

Чорно, мов залито смолою. Шумить глухо потік: ні крику, ні голосу. Думки, одна тривожніша іншої, забираються в голову, і починає верзтися таке, що я втрачаю рештки спокою.

Мені вже здається, що там не лишилось нікого живого.

Згадую про електричний ліхтарик, що лежить у рюкзаку.

Гарячково нишпорю, викидаючи все підряд, і мені здається, що мене хтось кличе. Звідти, з провалля. Намацую нарешті ліхтарик, біжу до урвища.

І тут до мене доносяться сердиті голоси. Все в мене обм'якає, непотрібний тепер ліхтарик безсило обвисає в руці.

— Щоб це було востаннє!

— Але ж повинен я почистити зуби!

— Я б вам почистив! Скільки вам пояснювати, що ви просто могли б тут розбитись! Кому були б потрібні ваші чисті зуби?

— Анатолію Михайловичу, як ви не розумієте, що я не можу заснути, не почистивши зуби!..

Першою виникає тонка постать Григорія Михайловича. Білий рушник у руці аніскільки не означає, що він скапітулював. Біс його зна, що за чоловік: в нього власні, абсолютно не сприйнятні уявлення про особисту безпеку. Затягни його на Джомолунгму — полізе серед ночі донизу, згадавши, що в нього нечищені зуби.

— Але ж ви й справді могли розбитись! — кажу йому, коли вже полягали.

Його аж підкинуло.

— Анатолію Андрійовичу, запам'ятайте: я ніколи не розіб'юсь! Якщо сам цього не захочу. — В ньому, мабуть, ще й досі кипить суперечка між Анатолієм і Кратом...

"А може, й справді? — ворушиться крамольна думка. — Може, вони, оці вчені, з іншого тіста й спечені?.. Для чогось же він вивчав філософію йогів, тібетські манускрипти. Поговорити з ним, послухати хоча б його космогонічну гіпотезу — голова іде обертом! Невже в оцієї ученої братії бере участь в мисленні не десята частина мозку, а значно більше? І для чого, навіщо ми все життя носимо отой мертвий капітал, не скориставшись ним жодного разу? Дух захоплює при одній лише думці, куди б сягнуло людство, коли б увімкнуло свій мозок на повну потужність!

А може, ми просто не готові до цього? Може, суспільство, яке складалося б поспіль із геніїв, просто не в спромозі було б існувати? Й посередності не мейш необхідні, ніж генії? Адже й природа замішана вся на контрастах..."

Отакі думки приходять у голову. Не там, в районі Бартангу, в безіменному саю, над урвищем, де ледь не залишив свої зуби Григорій Михайлович, а за добрих півтисячі кілометрів, на порозі Східного Паміру. Гігантська скеля нависає над головою, і під нею не так легко заснути.

Ми так і не знайшли в тому саю турмалінів, хоч обнишпорили всі підозрілі місця. Обнишпо-рив, щоправда, в основному Анатолій: перепади в кілька сот метрів швидко остудили мою і Григорія Михайловича пошукову гарячку. Віктор Микитович, як гідрогеолог, теж намагався триматись потоку, лише Анатолій снував невтомною мурахою то вгору, то вниз, не знаючи втоми. І нам лишалося хіба що дивуватись: щойно ж був поруч, а за десяток хвилин уже ген угорі — видирається вперто на скелю. І коли він уже десь опівдні сказав, що турмалінами тут і не пахне, ми йому одразу ж повірили. Тим більш охоче повірили, що боліли вже й руки і дуже хотілося їсти.

— Турмаліни нас ждуть в Зор-Бурулюку, — сказав Анатолій, присьорбуючи заварений чаєм окріп, туге худорляве обличчя його дихало такою непоборною вірою в той Зор-Бурулюк, що ніхто з нас не посмів висловити сумнів.

Зор-Бурулюк! Недоступний ще так недавно район, біла пляма на геологічній карті Паміру. Де долини піднесені на височінь Ельбрусу, а по п'ятитисячниках запросто ходять місцеві таджики, пасучи яків, цих на диво пристосованих до високогір'я тварин. Де дороговказами служать роги архарів, закручені в могутні спіралі, а до зірок часом ближче, аніж до вогнів рідного міста. Де й досі не присипались сліди від копит древніх караванів, що місяцями мандрували поміж суворими горами, везучи екзотичні товари з таємничої імперії хінів. Де в кілометровій прямовисній стіні чорніє величезна печера, в якій, за переказами, один з ханів-розбійників сховав своє незліченне багатство: срібло й золото, дорогоцінне каміння і ювелірні вироби, здатні потіснити найкоштовніші зібрання всесвітньовідомих музеїв. Кілька днів і ночей забивали мулів та коней і прикладали до кам'яної стіни великі шматки паруючого м’яса.

Схоплене лютим морозом, воно намертво прикипало до скелі: так зводилась найдивовижніша в світі драбина, по якій потім і занесли до неприступної печери награбовані коштовності.

Гора та височіє досі, і печера у ній чорніє так само, як і століття тому. Тільки не тоненька стежина, протоптана копитами мулів та коней, а добре накатана дорога огинає ту гору. І як же було не вилізти з машини та, задираючи голову, не роздивлятись загадковий отвір! Він здавався нам знизу завбільшки з тарілку, хоч ми уже знали, що туди запросто могла б проїхати вантажна машина.

Моторошно було дивитись на неприступну крутизну, а ще моторошніше уявляти фантастичну драбину з примерзлого м'яса і мурашині фігури на ній, що, виконуючи волю грізного володаря свого, вперто видиралися вгору. Я, може, й не повірив би в той стародавній переказ, коли б не бачив на власні очі оврінги, що подекуди ще збереглись на Памірі. В найдикіших саях, в найнеприступніших місцях, де найтонша стежина обривається над грізним потоком і попереду лише скелі, прямовисно піднесені вгору, де не проповзти навіть мурасі, не те що людині, місцеві таджики прокладають оврінги. Знаходять в скелі ледь помітні тріщини і в тріщини ті забивають кілки. Кілок за кілком, кілок за кілком, все вище й вище, на запаморочливу крутизну: зірвешся — тричі помреш, поки долетиш до землі чи води. А потім кілки ті переплітаються гіллям, вимощуються старанно підібраними кам'яними плитами — й оврінг готовий. Вузенький, шириною в десяток сантиметрів серпантин — пекельна спо-руда, придатна лише для тих, хто народився в горах. Навіть альпіністи, розповідав Анатолій, бояться ступити одразу на хистку цю споруду, навіть вони бліднуть і припадають до скелі, коли під ногами, над бездонною прірвою, раптом заворушиться плита чи затріщить, прогинаючись, хтозна й коли забитий кілок, а ти нічим не застрахований: лише скеля і під ногами бездонна прірва.

А вони, гірські таджики, снують отією диявольською спорудою з таким виглядом, наче у них під ногами душанбинський асфальт. Мені

одного разу аж недобре стало, коли я побачив таджика, який не тільки сам йшов оврінгом, а й ніс на плечах малюка...

Зор-Бурулюк! Високогірна долина з пересохлим річищем, в якому лише наприкінці червня, коли в горах починає бурхливо танути сніг, з'являється вода. Відшумить, пронесеться в своєму прадавньому ложі, щезне безслідно, і знову зажовтіє сухий перемитий пісок, заіскряться розсипи польового шпату й кварциту, і тоді ходи — не зівай, вдивляйся до болю, до судоми в очах: а чи не зблисне серед отого моря вогню холодна іскринка топазу, вимитого високо в горах? Чи не зарожевіє цнотливо скаполіт, прикриваючись од палаючого сонця халцедоновою кепочкою? Чи не вдарить у очі найчистішою синню благородний сапфір, а дорогоцінний рубін заполум'яніє щойно пролитою голубиною кров'ю? Або й сам турмалін, заповітний кристал Анатолія, засяє веселкою...

— Турмаліни! Багато, хлопці, ви хочете! Я десятий рік тут добиваю, облазив усе вздовж і впоперек, а не зустрів навіть натяку...

Всеволод Митрофанович Дроздов, старожил Зор-Бурулюку і всього Східного Паміру. Біла, як вершини довколишніх гір, голова, зібране в зака-м'янілі зморшки обличчя, неприродно світлі, пронизливі очі на тлі майже чорної шкіри: хоч одмивай, хоч шкреби сталевою щіткою — не побілішає!

Скільки ж років цьому чоловікові? Сорок? П'ятдесят? Шістдесят? Дорого ж дається постійне перебування на дахові Паміру!

Приземиста, з кам'яними стінами хижа, вузенькі, мов бійниці, віконця, грубо збитий стіл, тапчан і пеньки замість табуреток. Сам Дроздов, кухарка і шофер, такі ж просмалені сонцем і вітром, та ще вантажна машина-півторатонка з обдертою фарбою, відполірованим до нестерпного блиску металом, наче по ньому старанно пройшлись наждаком, — оце й усе його господарство.

— Скаполіти знайшов. Завтра поведу — покажу.

І висипав на стіл кілька десятків кристалів.

Ми завмираємо: на темних дошках застиглі в кристалах сонячні промені. Застиглі лиш зовні, в гранях площин, а там, в глибині, під прозорою плівкою, сполохано металися навсібіч, спалахуючи золотистими зайчиками: от-от вирвуться з вікового полону, і тоді вся оця низенька хатина осяється реліктовим світлом, спійманим ще тоді, коли наша земля була на багато мільйонів років молодшою.

Потім, уже в наметі, ми з Анатолієм збуджено розмовляли про ті кристали, про Зор-Бурулюк.

Стояла холодна високогірна ніч. Гірштейн, Крат і Григорій Михайлович лишилися ночувати з гостинним господарем, а ми з Анатолієм вирішили нап'ясти намет: в хижі стояв невигубний дух овечого посліду — ще недавно пастухи тут тримали овець. Намет являв собою альпіністську споруду, пристосовану для того, щоб її ставити високо в горах: легкий, зручний, ні з кіллям не треба морочитись, ні носити з собою металеве кріплення, зате в ньому не розгуляєшся. Два надувні ліжники ледь лягли поруч: отака собі затишна домовинка два на півтора. Та ще й Дроздов попередив: уночі може випасти сніг.

І справді: ледь ми вкублилися, як вітер, який досі шарпав щосили намет, випробовуючи його міцність, раптом затих, а над нашими головами почувся сухий шурхіт. Як і все на Памірі, тут і сніг був сухий, і коли падав на шкіру, то лише холодив, а не зволожував. Шурхотіло все дужче, сипало все густіше, я подумав спершу з досадою, який в біса може бути завтра пошук: отак помете протягом ночі — вкриє все з головою, та одразу ж утішився: а сонце! Гаряче памірське сонце, що здатне за кілька хвилин розправитися з будь-яким снігом. І так тепло, так затишно стало лежати в наметі під невпинний той шурхіт, що й жалко було засинати. І я, щоб прогнати сон, перепитав Анатолія;

— Так знайдете завтра свій скаполіт? — Бо Анатолій, коли Дроздов запропонував йому взяти на вибір будь-який, гордо відмовився: "Дякую, я знайду сам. Мій кристал мене жде".

— Обов'язково знайду!

— Дроздов же там усе видзьобав.

— Мій полишив.

— Даремно ви все ж відмовились. Знайдете чи ні, а кристал уже мали б.

Анатолій повернувся до мене:

— Шановний Анатолію Андрійовичу, одразу видно, що ви ніколи не були геологом. Ви знаєте, що таке професійна сліпота?

— Не знаю.

— Ото ж то й воно!.. Чому Дроздов облазив весь Зор-Бурулюк, а знайшов лише скаполіти? Та й то випадково.

— Бо, крім скаполітів, тут, мабуть, нічого немає.

— Ви так думаєте?

— А чому?

— Бо Дроздов усе життя шука п'єзокварц... Лише п'єзокварц... І помічає лише те, що пов'язано з цим оптичним кристалом. Ви думаєте, тільки в фізиці чи медицині вузька спеціалізація? Ми, геологи, слава богу, теж не пасемо задніх... Веду пошук вугілля чи нафти, пройду по

діамантах і не нахилюся. Хіба що наступного разу те місце подалі обходитиму… Агат?.. Турмалін?.. А що це таке?.. З чим їх їдять? Памір бідний на коштовне каміння! Хто це сказав? Ходять лише по долинах, землю носами риють, вгору глянути ніколи. А жолуді — над головою висять. Над головою, шановний!.. Є в мене думочка… Ідейка одна… От перейду працювати в "Кварцсамоцвіт" — спробую відімкнути цю скриньку. Так що років за два запрошую вас на Зор-Бурулюк…

Аж тепер я зрозумів, що він поїхав з нами не випадково.

— Ви що, й справді хочете перейти в "Кварцсамоцвіт"?

— Є така думка.

— А візьмуть?

— Ви про мої ноги? — спитав жорстоко. — Три роки тому просився — відмовили. Саме через ноги. Як ти, мовляв, по горах ходитимеш. Тут он фізично здорові сезон не витримують, а ти ж каліка…

— Ну, який ви каліка! Дай боже здоровому за вами угнатись!

— А я тепер не з голими руками до них появлю-' я — золотце їм принесу, — мов і не почув мене Анатолій.

— Ви знайшли золото?

— Знайшов. На семитисячнику. Така акуратна медалька, на стрічці муаровій. За найскладніше стінне сходження. На всесоюзних зборах.

— Що ж ви не показали?!

— А навіщо вона вам? Для колекції вашої непридатна. Ви ж, наскільки мене не зраджує пам'ять, цікавитесь лише агатами.

Та його глузливий тон зараз на мене не діє.

— І ви підіймались на семитисячник? З вашими ногами?

— Було таке діло.

— То ви що, альпініст?

— Теж, здається, вгадали.

— Ви не образитесь, як я вас ще про щось запитаю?

— На вас, Анатолію Андрійовичу? ІЩо ви! — Знову насміх у голосі. Ну, й колюча ж людина!

— Стоп своїх… ви коли позбулися? На семи-тисячникові?

— Ні, не на семитисячнику — одніс трохи нижче. На Ключевську. Є така сопочка на Камчатці, може, чували?

Чував! Хто не зна про Ключевську сопку — славетний вулкан на Камчатці!

— Ви що, жили на Камчатці?.

— На Камчатці не жив — на Камчатку свої стопи одвіз. Молодий був, дурний, от і здались вони зайвими… А чи не час нам трохи поспати? Врахуйте: Дроздов підніме усіх удосвіта.

Звісно що час. Але я ще довго не можу заснути: думаю про Анатолія.

Думаю про Анатолія. Весь час думаю про Анатолія. Хоч, здається, з часом ця думка потроху меркне… Ні, навіть не думка, думку можна прогнати, забути, відмахнутись, врешті, від неї, — якийсь неспокій, глухий і постійно відчутний, як глибоко загнаний біль, що куди б не йшов, що б не робив, а він з тобою, він у тобі, — цей невідступний неспокій жив у мені й рік, і два: після спільної отієї мандрівки на Східний Памір.

І чим більше минало часу, тим дужче я проймався долею незвичайного цього чоловіка.

Більш-менш регулярно листувався з Анатолієм (переважно восени і взимку: з травня по листопад він зникав з Душанбе, бо таки влаштувався в "Кварцсамоцвіт" і дорвавсь до Зор-Бурулюку. А посилати туди листи — все одно, що за водою пускати). Я писав у Душанбе, й отримував акуратно відповіді, й уже знав про золотисті топази, й про скаполіти рідкісного фіолетового кольору, ікі дадуть сто очків фори всім аметистам у світі, про гранати, а це ж тільки початок, це ж іще й не копнули як слід, бо не доходять руки до всього: скидалось на те, що богиня Пандора таки й справді витрусила над Зор-Бурулюком якщо не всю свою скриню, то принаймні значну частину її — я уже знав, що Анатолій буквально за один сезон з рядового геолога виріс до старшого геолога партії, хоч, мабуть, не дуже того й прагнув, і, уявляючи, як він рушає щоденно в довжелезні маршрути свої, як долає крутизни й спуски, став човити себе на тому, що іноді пробую йти не всією ступнею, а лише на п’ятах. Десять, двадцять, тридцять кроків нарешті — і все, і далі не міг, так це ж по асфальту, по рівному! За кожним рядком, за кожним словом чергового мого листа стояло одне: як ви ходите? Ну як ви там ходите?

Я, звісно, не міг про це прямо писати, щоб не образити людину. Не дозволяв собі й натяку, хоч увесь час думав про це. І мені часом здавалося, що в мене самого п’яти беруться водянками, пухирями кривавими…

А він писав бадьорі й дошкульні листи. Що от ви, білоручки, оранжерейні істоти, шаркуни паркетні, що ви знаєте про справжнє життя? І щоразу кликав до себе в гори.

Я довго не піддавався: боявсь, що порушаться всі мої плани. До того ж і лінощі, на відсутність яких я ніколи не мав причин скаржитись, звично нашіптували: куди ти поїдеш? Що ти забув на тому Памірі? Пригадай, як проклинав усе на світі, долаючи чергову скелю, як ледве не плакав, не знаючи, куди подітись од зашпорів, що крижаними кігтями вчепилися в серце. Пригадай побиті коліна, поламані нігті, порепану шкіру: всі памірські вавки, які ти зализував майже півроку! А хіба тобі не казали, що на Східному Памірі найменша в Радянському Союзі тривалість життя? То навіщо ж собі вкорочувати віку?

Отак я роздумував, лежачи на м'якенькій канапі, отак вагався в своїй з усіма зручностями обставленій кімнаті, аж ось одного разу отримав уже не листа — посилку.

Урюк і кишмиш. Повен ящик кишмишу й урюку. Зверху ж невелика записка: "їжте, тільки обережніше, бо зламаєте зуба!" Отже, посилка з секретом; я уже знав, що за ягідка Анатолій. Заслав целофановою скатертиною стіл, став обережно висипати сушеницю.

Невеликий пакетик. І знову ж акуратно виведений напис: "Такі кристалики у вас на Хрещатику не валяються, правда ж?" Серце моє тьохнуло, я обережно розгорнув папір. Й обмер.

Там лежав, величиною з мізинець, кристал. Нереальний, фантастичний, знайдений не на нашій грішній землі, а на якійсь далекій планеті. Три кольори переливалися в ньому: зелений, блакитний, рожевий. Ніжні й чисті, як подих весни, і в такому гармонійному поєднанні, що його могла створити лише природа. Я ще не бачив нічого красивішого, я носився з тим кристаликом весь день, і мені часом

здавалось, що й душа моя взялася святковими тими кольорами, а лягаючи спати, поклав його під подушку.

І всю ніч мені снились поліхромні турмаліни. Наче я їх збираю над річкою: величезні кристали такої краси досконалої, яка може лише наснитись.

А вранці, ще й очей не розплющивши, уже знав, що поїду. Що жодна сила в світі не втрима мене в Києві, як тільки там, у Душанбе, геологи вирушать у поле. Доведеться, звісно, повоювати з домашніми які щоразу допитуються, чому я так прагну звернути в'язи десь за п'ять тисяч кілометрів, а не на порозі рідного дому. Жінки лишаються жінками, і мтогутній поклик мисливця ніколи не пролуна у їхніх заземлених душах. Доведеться в тисячний раз давати обіцянку не кидатися вниз головою в кожну прірву, не стрибати в крижані потоки, не забиратись на семитисячники, не дратувати гадюк, а особливо ведмедів, що, облизуючись, чекатимуть на мене за кожною скелею, не піднімати нічого важкого. "Не забувай про свій радикуліт! І тобі вже не вісімнадцять років! І коли вже ти порозумнішаєш, горенько наше!.."

Мабуть що ніколи. Бо вже й квиток у кишені, й величезний за плечима рюкзак, і важкенна сумка в руці обвішаний, як ішак, я виходжу, похитуючись, на вулицю, де на мене чекає таксі, а в Борисполі авіалайнер нетерпляче посмикує крилами. Він перенесе мене за якісь чотири години в Душанбе. А в бічній кишені моїй, біля самого серця, як заповітна перепустка в рай, пригрівся маленький кристалик дивовижного весняного забарвлення.

Потім було Душанбе, з його майже тропічною спекотою (в розпалі ж літо!), з фантастичними ринками, де кавуни здіймаються горами, а дині стоять, як древньогрецькі амфори, тільки й того, що без ручок, де прямо на землі, на розстелених кошмах, сидять сивобороді аксакали, попиваючи зелений чай; з сонцем пропеченими вулицями й дзюркотливими ариками; з смаглявими жінками, в порівнянні з якими наші красуні здаються трохи вили-нялими; з гомоном таджицьким,

російським, а часом і українським: йдуть отакі собі дві невигубні тітоньки, з клумаками за спинами, наче в себе в Лубнах, і всі гори їм, як то кажуть байдуже. Новітній цей Вавілон, у який перетворилися всі сучасні міста, оглушив, закрутив та й виштовхнув на одну з бічних вулиць, де в дрімотнім спокої поміж глинобитних стін та плескатих дахів застигли минулі століття…

А тоді знову аеропорт, і сум'ятлива посадка на літак, який безбожно затримався, тепер уже на Хорог, коли я, здавлений з усіх боків, пробкою проскочив через контрольний пункт, а рюкзак свій залишив по той бік, і сердиті контролерші ніяк не могли второпати, чому оцей громадянин, якому пощастило прорватися в аеросервісний рай, раптом, немов збожеволівши, став знову пробиватися в посадочне пекло. І напечена кабіна літака, в якій можна було й вола стушкувати; і знову ті ж сивобороді аксакали, поважні та незворушні, яких не здивуєш жодним літаком, бо все одно не піднімешся вище аллаха, і таджички, обсіяні дітьми, наче маком: в кожної — власний дитсадок; і рев працьовитий турбін, і хребти унизу, що підіймались все вище й вище, хизуючись один перед одним все пишнішими сніговими шапками, й глибокі долини з тоненькими стрічечками річок, і затужавіла синява неба, і все потужніший гул літака, що переростає часом у дзвін: гори вищі й вищі, і немає їм кінця-краю. Та ось хребти розступилися, мов розрубані навпіл гігантською сокирою, зблиснули води бурхливої річки, і ми стали обережно спускатися в долину, де поміж високими тополями заясніли акуратні будиночки: Хорог, адміністративне серце Східного Паміру, центр Гірсько-Бадахшанської автономної області.

П'ять діб адаптації під Хорогом, в Поршньові — тепер уже адміністративному центрі східнопамір-ських геологів, де вдень отакому, як я, можна здуріть від нудьги та безлюддя, рятували тільки вечори, коли спільний чайок-чиферок збирав докупи геологів, які звалювались майже щодня з високогірних перевалів, здичавілі, зарослі, як вепри, щетиною, — тут уже тільки наставляй вуха та слухай, хоч траплялися іноді такі мовчуни, що бий його геологічним молотком — слова не викрешеш! А потім знову літак, той же трудяга Як-40, що безстрашно

злетів над самою річкою та й заходився здійснювати акробатичний політ до Мургаба: зліва скеля і справа скеля, і відстань між ними — на розмах крила, зачепиться — поминай, як звали, а ось попереду грізно вироста крутий лоб, що замкнув ущелину наглухо, — впиваєшся долонями в крісло: х-ху, здається, пронесло — Як, заклавши крутелезний віраж, так, що небо провалилось під ноги, проскакує той пекельний лобисько, ледь не черкнувшись черевом, і вже летить іншою, ще тіснішою ущелиною.

Господи, та невже не можна піднятись на якийсь там кілометр угору, щоб не виконувати ці смертельні трюки?

Виявляється, не можна. Літак і без цього досяг своєї стелі в розрідженому океані повітря. Аж тепер я здогадуюсь, чому так довго не було повітряного сполучення між Хорогом і Мургабом.

Продутий всіма на світі вітрами, Мургаб зустрів звичною пилюкою. Вітер жбурляв її в обличчя цілими пригорщами, гнав широкою вулицею, поміж одноповерхових будинків, закручував у мініатюрних смерчах, а по хідниках в яскравих платтях, в модельних черевичках, в наймодніших зачісках відважно походжали молодесенькі жінки прикордонників — з неодмінною коляскою кожна. Очевидно, немовля було тут такою ж необхідною деталлю туалету, як губна помада чи сумочка, — без немовляти просто було б непристойно появлятись на люди. Тож наші дівчата, похапцем вискочивши за щойно спечених лейтенантиків заміж, завезені на край світу, в першу чергу заводили немовля.

Намилувавшись вдосталь на відчайдушних отих жіночок, що топтали Памір з таким виглядом, наче під гострими каблучками кожної лежали хідники Ленінграда чи Києва, я спіймав нарешті попутну машину та й рушив уже знайомою дорогою на Зор-Бурулюк.

Де й прожив майже два місяці.

Тонка парусина намету, що й хвилини не знає спокою, розжарена рятувальниця-пічка, муркітли-вий чайник — замурзана добродушна істота, яка ніколи нас не підводила, повні кухлі гарячого чаю, конвульсійна лампочка, що то гасне, то знову спалахує під стукіт движка, — рідкісні вечори, з таким нетерпінням очікувані мною, коли ми з Анатолієм лишаємося вдвох і ніхто вже не зайде до нас, не переб'є нашу розмову.

Так на чому ми зупинились? — запитує Анатолій щоразу, хоч, лукавий, сам добре пам'ятає, на чому.

Поки я гортаю блокнот, роздивляючись в непевному світлі свої квапливі каракулі, він присьорбує чай, час від часу витираючи обличчя і шию вишитим червоними півнями рушником. Українські ті півники вже не один рік мандрують за своїм непосидючим господарем.

Читаю останні записані фрази, Анатолій кива головою, одставля набік кухоль:

— То що, підемо далі?

І ми йдемо далі.

Потроху, з вечора в вечір, блокнот мій заповнюється. Не розлучаюся з ним ні вдень, ні вночі; так боюся його загубити, а коли полечу вже додому, то не засуну його ні в сумку, ані в рюкзак, а сховаю в кишеню. Вдома ж покладу в письмовий стіл, де він понад два роки й пролежить. І я згадуватиму про нього щоразу, сідаючи працювати. Але не діставатиму: ще не час, не пора, ще не визріло. А коли врешті засяду працювати над повістю і прочитаю записане, то з жахом відчую, що мені забракне деталей. Отих найдрібніших, найменш, на перший погляд, важливих, без яких неможливе справжнє письмо: це все одно, що вишивати рушник однією лиш голкою, без кольорових ниток.

У відчаї я зателефонував у Душанбе Анатолієві: чи не приїде він у відпустку на Україну? (Відпустка у нього, як у більшості геологів, завжди припадає на зиму).

Ні, не приїде: готуватиметься здавати кандидатський мінімум. Якщо я не заперечую, то може-мо зустрітись у Москві. Його викликають у "Кварцсамоцвіт".

— Якщо хочете помилуватись на московських дівчат, то беріть квиток на літак!

Він там, на Памірі, давно забув, що можна кудись добратися поїздом.

І я поспішив придбати квиток на Москву, хоч дівчата мене найменше цікавили. Вже зібравсь і за якихось п'ятнадцять хвилин мав їхати на вокзал, коли озвалась міжміська:

— Вас викликає Душанбе.

Анатолій!

— Ви придбали квиток на Москву?

— Взяв. А що? — В мене ворухнулась тривога.

— М'який чи купейний?

— Купейний...

— Жаль, що не м'який.

— Та в чім справа, біс вас візьми?!

— Справа в тім, Анатолію Андрійовичу, що квиток доведеться здати. Я в Москву не лечу.

— Ви жартуєте?

— Які там жарти: у мене син народився!

— А ви не могли мене попередити? — заревів я у трубку. — Ви оце щойно дізнались, що у вас має народитися син?!

— Вгадали, Анатолію Андрійовичу! — пролунав радісний голос. — Тож не дуже мене там лайте...

— Лаяти!.. — Я задихавсь від обурення. — Та вас кислим молоком треба розстрілювать!.. Каймаком!.. Кумисом!.. Кефіром!..

— Нічого не вийде: не долетить!

В трубці клацнуло, глузливо запікало.

Ну ж Анатолій!.. Ну ж негідник!..

Сердився, лаявсь, проклинаючи ту хвилину, що зв'язала мене з оцим чортом безрогим, а в душі уже знав, що мені лишилось одне: летіть у Душанбе.

Він був ні вражений, ні здивований несподіваною моєю появою: зустрів мене так, наче я не з Києва, а заскочив з сусіднього парадного.

— Хо, Анатолій Андрійович!

Руки не подав — руки були зайняті: з довгастого пакунка виглядало ще як слід не сформоване личко, що обіцяло в майбутньому стати ще однією копією Анатолія.

— Заходьте до хати!

По всій кімнаті, як прапори під час свята, маяли розвішані пелюшки. Пелюшок було стільки, що в них можна було сповити всіх немовлят Таджикистану.

— Це все він, — пояснила дружина Анатолія Елла. — Поки лежала в лікарні, встиг пограбувати всі магазини.

— А що розмінюватись! — Очі Анатолія нестримно сміялись. — Ми на дрібні не рахуємо. Ми себе ще покажемо! Дайте лишень підрости!

— Ну, осідлав свого коника! — махнула Елла рукою. — Ти б краще замість того, щоб хвастатись, подав стілець Анатолію Андрійовичу. Він же натомився з дороги.

— Анатолій Андрійович? Та він семитисячники брав — ніскільки не втомлювався!

Анатолій лишивсь Анатолієм: весело наїжачена густюща чуприна, зблиски глузливі теренкуватих очей. І ті ж обвітрені губи, до яких навіки пристала високогірна смага.

Того дня так і не могли приступити до справи: вся увага Анатолія була прикута до крихітної істоти, навіть тоді, коли Елла брала її годувати. І я, домовившись, що ми зустрінемося завтра, поїхав до себе в готель.

І от ми удвох, тільки тепер не в наметі, а в номері. П'ємо чай, і Анатолій, наче знов на Памірі, наче він оце щойно повернувся з

маршруту, пере-вдягся, умився, покінчив з усіма службовими справами та й нарешті сів до нашого саморобного столу… Анатолій традиційно запитує:

— Так на чому ми зупинились, якщо не секрет?

Я розкриваю блокнот і терпляче пояснюю, що треба починати спочатку. Кажу йому про деталі, яких мені так забракло, без яких моя розповідь почне задихатись, як людина без кисню. Анатолій кива головою: це порівняння йому близьке й зрозуміле.

— Що ж, давайте спочатку.

На мить прорвалися хмари, зблиснуло небо.

— Гляньте, як чум!

Вулкан і справді нагадував чум.

Ідеальний конус, що піднісся на п'ять тисяч метрів. Над зрізаною акуратно вершиною димить і вдень і вночі, наче мешканці оцього гігантського шатра весь час мерзнуть, весь час тремтять од нестерпного холоду й підкидають дрова до велетенського вогнища. А воно все не гріло, воно лиш диміло, бухало паром та попелом і стовпом підіймалося в небо, коли було тихо, чи тріпотіло, обриваючись, на оскаженілих вітрах. А підступи до незаймано білої громади закушкані в такі глибокі сніги, що годі хоч крок ступити без лижв, скуті таким лютим холодом, що крижаніє повітря, — тут, унизу, біля підніжжя, в густому од морозу тумані, в білому мороці, що поглинає, вбирає, гасить усе: і звуки, і рухи, й людські постаті, обліплені інєєм, які, здається, й не рухаються, а топчуться на місці як прокляті, вперто вминаючи сніг. Не люди, а привиди — в хисткому, нереальному світлі, в молочному просторі, де біле мовчання віє застиглою вічністю, де хочеться застигнути теж на

століття, тисячоліття, як застигли оці ось здиблені скелі, скуті нещадним морозом.

Анатолій роздирає склеєні холодом губи, обертається до тих, що йдуть позад нього:

— Все, мужики!

"Мужики" зупиняються, навалюючись тілами на палиці. Дихають, як запарені коні. Сім годин, з сьомої ранку до другої дня, не зупиняючись, не розгинаючись, по снігу, що до пояса, крізь білий, як вата, туман, в якому не видно нічого, тільки вкрита інеєм спина товариша, що попереду та лижв отупляючий скрип, та думка, чи туди ми йдемо, чи не збились з дороги, та втома гаряча, потом насичена, що все дужче наливає тіло. Сім годин руху невпинного за отим божевільним, що не зупинився й на мить, — тільки лишалося зціпити зуби та люто місити оцей сніг.

— Обід.

А вони все ще стоять білими привидами. Білі штормівки й куртки, білі рукавиці й штани. Білі шапки й капюшони, білі маски й шарфи, що прикривають обличчя, — тільки очі блищать крізь вузенькі щілини, і здається, що й очі вже сиві, аж білі у всіх.

Вминаючи сніг, втоптали невеликий майданчик. Дістали примус, каструлю, консерви.

Мовчки, без слів, без нагадувань: кожен знав, що мав робити.

Примус зашумів працьовитою бджілкою, і туман розступився неначе, і мороз немов пересівся, і якось аж затишно стало в оцьому невеликому просторі, відвойованому в безмовної вічності. Сиділи на рюкзаках, схожі на фантастичних істот, виліплених з снігу, їли, не студячи, вогнем

заправлену кашу, пили, обпікаючись, з алюмінієвих кухлів окріп. Жадібно вбирали тепло, запасались теплом: на черговий кидок, все вгору і вгору, де з кожною сотнею кроків ставатиме все холодніше. Скільки зараз? Мінус тридцять п'ять? Отже, там, наверху, буде всі п'ятдесят, якщо не більше. Та плюс повітря розріджене, та плюс вітер пекучий…

То як, мужики? Може, хто хоче назад, у Владивосток? Де зараз лише десять, ну, п'ятнадцять од сили. Де зима м'яка і ласкава…

Допили мовчки чай, сховали посуд.

— Лижви лишаємо тут, — сказав Анатолій. — Далі на лижвах не підніземось.

Отже, попереду вже власне вулкан. Ключевська, цариця Камчатки.

Починають споруджувати з лижв піраміду. Хоч ще, здається, можна трохи пройти. Але наказ старшого в групі виконується беззастережно: такий закон альпіністів.

— Хвилинку!

Сергій, рудопер. Рудопером прозвали за те, що мав вогняну, як у лиса, чуприну. А "опер" — від оператора: ніс портативний кіноапарат, для майбутнього фільму.

— Станьте ось так. Щільніше, для історичного кадру.

Потім всі оці кадри будуть скрупульозно вивчатися в різних інстанціях. Різні службові особи робитимуть різні припущення й висновки. Але вони ще не знають. Вони ще нічого не знають. Вони просто стоять, плече до плеча, лікоть до ліктя, не помічаючи чорної тіні, що лиховісно застигла над ними.

— Готово! Мерсі!

З ведмежою вайлуватістю Сергій вимахує перед собою рукавицею. Наче в ній капелюх з сімнадцятого щонайраніше століття.

— Все?.. Тоді рушили. Йдемо, поки смеркне.

Фірн, ущільнений сніг, голосно скрипить під ногами. Появляються скельні виступи. Чорна, обдута вітрами порода виступає хребтами викопних ящурів. Йти було б легше, коли б не крутизна, яка з кожним кроком стає все відчутнішою. Ногу треба не просто ставити — вбивати у сніг, щоб не поїхати донизу. Крок — удар, крок — удар, скільки кроків, стільки й ударів. Вітер, який свище все дужче, продимає вже й одяг, кида в обличчя мільярди колючих сніжинок. Забарився, підставив оголену шкіру — здере начисто й шкіру.

Крок — удар, крок — удар…

Чи скоро дійдемо? І чи дійдемо взагалі?

Вперед, мужики!

Короткий відпочинок — кидок… Перепочинок — кидок… Все вище і вище, долаючи втому, що густо осідає на м’язах. А гірські черевики — треконі — з кожним подоланим метром стають усе важчі.

І вже починає бракувати повітря. В перегрітих легенях кисень згорає, як порох: спалах — і не лишається й сліду… Ще кисню, ще! — волають натомлені м'язи. Хочеться зірвать оцей шарф, що, обледенілий, закриває доступ повітрю, викинуть к бісу, як ненависну істоту, або впасти на фірн мокрою спиною, розкидавши руки, й заніміти…

Вперед, мужики!

А майже всі "мужики" ще не переступили двадцятип'ятилітній рубіж. "Чверть століття, — каже Володя Берсеньєв, друг Анатолія. — Чверть століття — відчуваєте, чим пахне!.." А чим, Володю, пахне зараз тобі оцей невеликий підйомчик? Оця гірка, якій ні з сього ні з того захотілось піднятись на п'ять тисяч метрів? Та ще взимку, в найлютіші морози… Це тобі не самбо, не стрибки з парашутом, не підводне плавання!.. "А йди ти!" — лунає веселий голос Володин — в голові Анатолія, бо Володя і відповів би отак, завжди веселий Володя, що ніколи не вішає носа. Цей красень-блондин, по якому крадькома зітхають дівчата не тільки їхнього курсу… Куди ти подів свою атлетичну поставу, Володю? Глянь лиш на себе: опудало опудалом!.. "Пішов ти, знаєш, куди?" — ще веселіше Володя: розсердити його — річ неможлива. Ну, тупай, Володенько, тупай. Тільки не дуже старайся: ще гору завалиш. Камчадали тоді нам і ноги поодривають…

Отак, жартуючи подумки, йти наче легше…

— Все, мужики! На сьогодні досить.

Сьома година. Фіолетові сутінки огортають вулкан, підіймаючись з ними наввипередки. Там, унизу, колишеться густим океаном туман. А може, й хмари: дві тисячі сімсот під ногами! Якщо не бреше альтметр. І з того океану над свинцевим безмежжям розгойданим виступають вершини інших вулканів: застиглі велетні, скуті морозом гіганти. Попереду, позаду, праворуч, ліворуч — скільки зір сягає, до самого обрію. Чорно-білим громаддям, диким хаосом, титанічними сплесками, коли мільйоннотонне каміння злітало до неба.

— Да-а…

— Заради одного цього краєвиду варто було попотіти!

Стоять, приголомшені грандіозністю видовища, що розгорнулося довкола, — де ще побачиш таке?

Стоять, забувши про втому, про розріджене повітря, про рюкзаки за плечима, які важчали з кожним подоланим метром і від яких давно треба звільнити намозолені плечі. Про вітер, який струже вже так, що дай боже втриматись на ногах.

А їм ще ставити намет. На оцьому продутому схилі, де камінець не втримається — застрибає донизу, де рюкзаки треба пришпилювати до синього фірну льодорубами, а для ноги не знайти рівної площини. Два намети з легкої тканини: базовий табір, який їх чекатиме, поки вони, "зробивши" цю гірку, повернуть назад.

— Ану, мужики, за роботу!

Засвистіли льодоруби, вгризаючись у фірн. Бризнув осколками спресований сніг. Вирубували великі "цеглини", викладали акуратною стінкою. От коли стали в пригоді практичні заняття на своєрідному полігоні під Владивостоком! З "цеглин", що їх там нарубали протягом кількамісячних занять, можна було спорудити висотний будинок.

Стає жарко, бракує повітря. А тут іще оцей шарф, наскрізь промерзлий! Не тканина — шмат криги. Розв'язати, пожбурить під ноги…

— Пашко, надінь!

Ч-чорт! В нього що, і в потилиці очі? Стояв же спиною…

— Ти що, хочеш спалити легені? Негайно надінь!

І Пашка, якого чомусь прозвали Пашкою-лейте-нантом, покірно надіває крижаний цей хомут. Заледенілу цю муку. А як же вільно дихнулось незатуленим ротом!

Удар… Ще удар… Глибше й глибше. Сніг стає все крихкіший, він уже пересипається з сухим шурхотом, і вітер, вриваючись, видуває його з-під руки. Ще раз… ще раз… Зціпивши зуби, зібравши всі сили. Кожен як може, кожен по-своєму, Володя щоразу замахується так, наче перед ним не сніг, а знавіснілий од люті ведмідь: або він звіра, або звір його. Гех!.. Гех!.. — б'є присідаючи. Силонька є, слава богу, всю на підйом не розтратив. Пашка-лейтенант довба, немов ось-ось сяде й розплачеться. Не од відчаю — од злості. Серьожка-рудопер зарився в сніг, як борсук: вигріба, аж курява йде. Один Якубенко працює так, наче він це робить щодня: спокійно, буденно. Видно, що йому це не вперше. Віктор серед них найстарший, він єдиний переступив двадцятип'ятилітній рубіж, і до того ж не один рік ходить у гори. Йому по праву й бути тут старшим, а не Анатолієві, коли б не трагічний випадок на далекім Кавказі й загибель напарника. Дискваліфікували, починай все з азів, наче ти й не ходив досі в гори, не "робив" найскладніші маршрути. Альпіністські закони такі ж нещадні, як і природний відбір: якщо схибив, оступився хоч раз — прийми як належне найсуворіше покарання. Яким би несправедливим воно тобі не здавалось. Зціпи зуби й починай все спочатку.

Бо альпініст, як мінер: помиляється раз у житті. Бо майже кожна помилка фатальна.

Нарешті майданчик розчищено, обгороджено сніговою стіною. Можна напинати намети.

Ставлять два, кожен розрахований на дві особи, а якщо лягти шпротами, як у консервній банці, то якраз для чотирьох. А коли ще щільніше, так, щоб і ребра тріщали, то вивільниться трохи місця для рюкзаків та взуття.

Вітер розійшовся не на жарт: постійний пронизливий свист, що вимотує душу, не дає й на секунду забутись. Тканина намету лопотить збожеволіло, сухий сніг січе, як ножами, — ось-ось позриває, пожбурить донизу.

Сон не сон — тривога й неспокій. Хоча б швидше кінчалась ця ніч, краще вже йти, ніж лежати отак, чекаючи не знати й чого!

В сусіднім наметі лунає сміх. Не інакше Пашка-лейтенант розповів черговий анекдот, його хлібом не годуй — дай посмішити народ. Анекдоти для нього як хвороба, як пошесть: про що не йшлося б, обов'язково встряне в розмову:

— До речі, свіженький анекдотик!

Його спершу охоче слухали, сміючись, потім став приїдатись. І в літакові, впродовж багатьох годин, і в Петропавловську, вже в готелі, і на сейсмостанції під Ключевською лунав невигубний його тенорок:

— До речі, свіженький анекдотик...

Анатолій усміхається, пригадавши, як Якубенко підмовив відучити врешті-решт Пашку щохвилинно розповідать анекдоти.

Було це позавчора, на сейсмостанції. Ледь Пашка, наперед усміхаючись, став розповідати черговий анекдот, як усі дружно закричали:

— Борода! Борода!

Тобто анекдот "з бородою". Сто разів розказаний, сто разів чутий.

Пашка вмовк, ще не передчуваючи, що чекає на нього попереду.

— До речі, свіженький анекдотик, — устряв він за хвилину в розмову.

— Борода! Борода! — закричала чесна кумпа-нія.

В Пашиних безжурних очах замерехтіло сум'ят-тя. Цього разу він мовчав хвилин десять, вибираючи з неосяжного репертуару свого такий анек-дот, що був би свіжий, як щойно спечена булочка.

— Одного разу француз, німець, англієць і росіянин, — почав він, неспокійно соваючись, — стали розповідати про власних жінок...

— Борода! Борода! — пролунав дружно хор.

Пашка занімів. В його очах стигла розгубленість.

І коли він за півгодини, зібравшись з духом, спробував розповісти ще один анекдот, в голосі його було стільки благання, що здригнулося б серце найзапеклішого злодія.

— Є, до речі, з цього приводу свіженький анекдотик...

Але цього разу йому навіть не вдалося розпочать анекдот — аудиторія була безжальною:

— Борода! Борода!

Пашка якийсь час зіпав ротом, як висмикнута з річки рибина, потім пожбурив кухоль з недопитим чаєм під ноги і, лаючись, вибіг надвір. В чому був.

— Підіть заверніть, — сказав Якубенко. — Ще, дурень, замерзне.

Весь той вечір Пашка сидів, наче пугач.

А вранці знову лунав життєрадісний його тенорок: Пашка демострував черговий фокус із картами. Довго сердитись він просто не міг.

Анатолій не перестає дивуватись: на що витрачає людина свої сили й енергію! На фокуси різні, на анекдоти, на вміння ворушити вухами: ставити їх сторчма, як породистий пес. І коли з нього сміються, його ніс-картоплина переможно червоніє.

В сусідньому наметі замовкли: не вистачило більше снаги навіть у Пашки. Нічка — ворогові не побажаєш!

Раптом його так і підкинуло: а дошка! Металева дошка з барельєфом Володимира Ілліча. До сторіччя з дня народження. Яку вони мають знести на Ключевську. Задля цього, власне, сюди й прилетіли. Чи не лишили на сейсмостанції? Мав узять Якубенко, ану ж забув!

І хоч думка здалась зовсім уже дикою: як таке можна забути, — знав, що тепер не засне.

— Толь, чого не спиш? — Якубенко. Лежить поруч, за спиною.

— Віть? — так само пошепки. — Дошку взять не забув?

— Ти що, здурів!

Все гаразд, не забули, — одлягло од серця. Тепер можна й заснути. Треба!

Зігрітись хоч трохи й заснути. Стиснути все тіло в клубок, щоб зайняти найменше холодного простору, який жадібно висмоктує з тебе тепло, зосередити Це тепло якомога глибше, біля самого серця, щільніше обгорнувшись довкола власним єством, захищаючи його, як вогник під вітром: доки вогник горить, доти й я не погасну, — розслабити натомлену свідомість. Розігнать, пригасить всі думки, окрім одної: спати, спати… Я спокійний… Все буде гаразд… Мені хороше… Тепло й затишно… Я вже не чую вітру… Полотнище стріля все далі й далі од мене… Я засинаю… Я сплю…

Я проснувсь! Я бадьорий! Я відпочив! У мене повно сил!

Встати!

Мені ніскільки не холодно!

Енергійно взувшись (черевики наче залізні), одразу ж розпалюю примус.

Сьома година. Темно, наче в чоботі. Вітер свище мовби ще пронизливіше: так свистить реактивний літак перед тим, як зірватися з місця. Здається, що гора вже зрушила: суне швидше й швидше, от-от злетить у повітря.

— Ну й погодка!

— Чорт їй і радий!

— Хлопці, хто з'їв мій льодоруб?

— Ще окропчику?

— Плесни, якщо лишився…

Про що завгодно, лише не про те, що в кожного гвіздком у свідомості: сьогодні — на штурм! Про це ніхто ані слова, на це накладене мовчазне табу, яке не дано нікому порушити. Як солдати перед атакою старанно обходитимуть у розмові навіть слово "атака". А хто нехай хоч заїкнеться про неї — поб'ють.

Вихоплені світлом електричного ліхтарика, мелькають руки, обличчя, кухлі з гарячою кавою, галети з шматками консервованого м'яса: наїдаються на весь день, бо там, угорі, навряд чи вдасться поїсти.

Врешті з сніданком покінчено, в рюкзаки запаковано найнеобхідніше. Решта лишається тут, у наметах.

— Аптечку не забули?

— Ось у мене.

Потім Анатолій не зможе простити собі, що не перевірив аптечку.

— То що, мужики, присядемо перед дорогою? — Хоч і так всі сидять: тут не те що стояти — розігнутися ніяк.

Один по одному вилазять з намету. За ніч снігу надуло — під дах. Посвище до вечора — занесе увесь табір. Не біда: тепліше буде спати. В сусіднім наметі, пробиваючи тканину, бігає світле коло. Вони що, не зібрались? Анатолій б’є льодорубом по стінці, щосили кричить:.

— Підйом, курортники!

Там зойкає, намет конвульсійно здригається, розлюченим ведмедем викочується Вітька Дахін:

— Ти що, здурів?!

— По чому дістав? — цікавиться Якубенко.

— По спині!

— Жаль, що не по потилиці! Знайшли час одлежуватись!

Тим часом вилазить решта. Темні постаті здаються неправдоподібно великими, а рухи дивовижно незграбними. Вишиковуються в мовчазний ланцюжок, лишають за собою табір. Ніхто навіть не оглянувся.

Швидко світає. Все чіткіш вимальовується кам'яне безмежне громаддя. Скуте льодами, спресоване снігом, неприступне, як ворожа фортеця. Кожен крок, кожен метр підйому даються тут з боєм, з отим нелюдським напруженням сил, що на грані можливого, коли викладаєшся весь, до кінця, наче оцей крок, оцей метр є останній. Каміння й каміння, гострі виступи скель, де й чорт ногу зламає, а вітер дме просто в обличчя з такою вбивчою силою, з такою тупою люттю, що сприймаєш його як живу істоту, яка заповзялась здути тебе з оцієї гори. І небо, що крижаніє вгорі,теж продуте наскрізь. І підйом, якому кінця-краю немає, відшліфований так, що ногу ніде поставити.

Все частіше зупинки: перепочинок. Серце стукоче як навіжене, болісно перехопдює горло, хочеться руками розтягнути легені, щоб вдихнути зайву порцію повітря, втома набивається в тіло, як вата, болісно обгортає перетруджені м' язи. Кожен крок — через не можу, кожен рух — через муку, яку мусиш подолати неодмінно, якщо хочеш рухатись, а не застряти отут скрижанілим уламком.

Що, мужики?..

Крок... Іще крок... Іще... Чіпляєшся зором за отой он виступ, що чорніє за десяток метрів попереду: там, тільки там, ні на сантиметр ближче, бажаний перепочинок. А до того не смій зупинятись, іди, хоч і вмри!

Все вгору і вгору. Вперед і вперед.

Опівдні став відставати Серьожа-рудопер. Все частіше зупинявся, хитаючись... Ступить крок — і навалиться на льодоруб... Ступить і навалиться... Дихає судомно, в очах стигне мука...

Анатолій підійшов мовчки, обв'язав шнуром себе, потім — Сергія: давай, не відставай! Тримайся за шнур! На найважчих ділянках, на

підйомах-крутизнах витягав майже на собі. Врубувався в кригу, вгризався у скелі: спина тріщала — тягнув.

Оце й називалось: іти в одній зв'язці. Коли сильніший веде за собою слабшого, менш тренованого.

Давай, Серьожо, давай! Не боги брали цю гірку— візьмемо й ми!

Потім зупинився Дахін. Першорозрядник, м'язи мов сталь, та от височінь і його доконала.

Анатолій, помітивши постать, що застрягла в снігу, пошукав очима Якубенка.

Але той уже сам швидко спускався донизу. По кригою взятій поверхні, гальмуючи льодорубом, як на ковзанах.

Під'їхав, загальмував, щось, видно, сказав, бо Дахін подався до нього, і ось уже друга зв'язка вперто подерлася вгору.

Все вище й вище. Через каміння, завали, стінки, лоби, власну втому і власне "не можу"...

— Все, мужики!

Анатолій з силою ввігнав льодоруб у спресований сніг.

Як не жаль, а треба розставатися з думкою вже сьогодні побувати на вершині. Вийти на конус, до кратера, де сніг не тримається і в найлютіші морози, бо поруч вогонь, що йде з глибини, і лава клекоче на дні. Припасти б до неостуджених скель, ввібрати глибинне тепло усім тілом, бо зараз всі п'ятдесят, якщо не нижче: хоч вітер і пересівся неначе, мороз — аж очі холонуть. І змерзаються застиглі повіки.

Чотири тисячі метрів: сьогодні пройдено тисяча триста. Тринадцять хвилин нормальної ходи, там, унизу, на рівнині, по добре втоптаній дорозі. А вони долали весь день, вже не метрами рахуючи відстань — сантиметрами.

— Хлопці, а вітер наче стихає!

— Погодка завтра буде — на замовлення!

— Глядіть не наврочте!.. Де ставить намет?

Бо шоста година. І треба впоратись, щоб не застигла ніч.

Скинули рюкзаки, стали розчищати майданчик. Четверо, що ночуватимуть у наметі, — майданчик, інші заходилися рити глибоку печеру. В сніговому заметі. Під гострим, як бритва, застругом. Жаль, що знайшовся лише один: в печері значно тепліше, аніж в наметі. Та спасибі й за цей: чим вище, тим менше трапляється снігу. Лише каміння і лід, лід і каміння, а сніг весь змітає донизу.

В печері розмістили найслабших: хай хоч зігріються хлопці, по-людському переночують. А решта — знову в намет.

— Ух, жарко! Фінської бані не треба!

Володя Берсеньєв. За що його любить Анатолій— ніколи не поскаржиться!

— Спимо, пацани, до дванадцятої. Потім міняємось.

Ну, звісно ж, хто, крім Якубенка, може цим перейматись. Любить порядок у всьому. Погрівся півночі між друзями — паняй на кра'й, грій тепер іншого!

— Добре, Вітю, розбуджу — не просплю, — відповіда Анатолій: він впирається спиною в холодну тканину. — Давайте вже спати.

Та Володі не спиться:

— Оце, хлопці, житуха! Відчуваєш, що ти не просто молекула. Зробимо Ключевську, подамся під час канікул на Памір. На семитисячник.

— А на Джомолунгму не хочеш?

— На Джомолунгму? — перепитує Володя. Так перепитує, наче від одного нього залежить побувати на найвищій вершині світу. — На Джомолунгму ще, мабуть, ранувато. От зроблю семитисячник, тоді подумаю про Джомолунгму.

— Ти спершу зроби Ключевську.

— А ми хіба де? Не на Ключевській? Ні, завтра я на край кратера обов'язково ступлю! Камінець кину у лаву. Лава, де ти, агов!..

— Ну, пропали дівчата! І так по тобі помирали, а тепер як повернешся, то зовсім подуріють! Альпініст, покоритель вершин!..

:— Груди колесом, гузиця — ящиком! — додає хуліганистий Володя Пахомов, четвертий у наметі.

Найбільше сміється Берсеньєв. Лише Якубенко хмика несхвально: не терпить, як він висловлюється, словоблудства.

І цю розмову, на висоті чотирьох тисяч метрів, в продутому наскрізь наметі, запам'ята на все життя Анатолій.

Цього разу мерзли ще дужче, ніж минулої ночі. Тому й піднялися о п'ятій. Розтопили сніг, заварили чайок, поналивали в термоси кави з молоком: обідатимуть уже там, на вершині, поспускавши ноги в кратер, що дихає жаром, — в цьому ніхто не мав сумніву. Тому й відчували себе, як перед святом.

— А вітер знов розгулявся.

— Даремно раділи.

— Нічого, вже недалеко. Толь, може, я піду перший? За півгодини збіжу. Поки ви тут начухаєтесь, я й дошку прилаштую.

Берсеньєв сьогодні, як ніколи, веселий. Навіть пісню мугика. Виліз надвір, зробив такий рух, наче хотів обійняти весь простір:

— Ех, красота! — Хоч довкола ще не видно майже нічого. Лише зорі в чорному небі та далеко-далеко на сході рожевіє вузесенька смужка.

Підійшов до нори, що чорніла в снігу, копнув ногою:

— Гей, борсуки, виповзайте! Сонце, глядіть, проспите!

"Борсуки" вилазили один по одному — опухлі од сну.

— Не мерзли вночі?

— Ні. Було навіть жарко.

Ну, що ж, відпочили як слід — і в дорогу. Анатолієві все здається, що їм не вистачить часу: зійти на вершину, а потім спуститись до табору. До отих двох наметів.

І знову підйом, безконечний підйом. Йдуть у трьох зв'язках, першу, як не просився Берсеньєв, повів Якубенко. Він найдосвідченіший, йому й вибирати найоптимальніший шлях в оцьому закрижанілому хаосі. У нього й пам'ятна дошка: вже коли Якубенко не дійде, то не дійде ніхто.

Віктор Якубенко, рудопер Лобачов і Коробков.

Анатолій — у другій, з Віктором Дахіним. Віктор спотикається сліпо, зупиняється, протираючи окуляри, що весь час пітніють, Анатолій вже розкаюється, що взяли його, але як було не взяти, коли Віктор теж однокурсник, та ще й запеклий спортсмен, та ще й сусід по гуртожитку, поряд ліжка стоять, і ніколи не бувало випадку, щоб Віктор у чомусь підвів. Розіб'ється, але зробить! То як такого не взяти?

Лиш тепер починає розуміть Анатолій, що в гори можна брати не кожного. Навіть якщо ти майстер із самбо чи рекордсмен із стрибків. В горах важить і така дрібниця, як окуляри. Розбив, загубив і звалився в прірву. "Відлетів", як заведено казати в альпіністів. Відлетів у смерть, в небуття, спалахнувши миттєвою іскрою, упертим земним метеором. Лаконічна, скупа й сувора мова тих, що рвуться на неприступні вершини, вибирають найскладніші маршрути, часто-густо на грані смерті й життя.

— Де подівся Олег?

— Відлетів на Памірі.

— А чого замовк Женя?

— Відлетів на Жуковському.

Тобто: штурмуючи схил піка маршала Жукова.

Відлітають, спалахують, штурмуючи вперто вершини, і коли б ожили, то знову рушили б у гори, по останньому своєму маршруту, до тієї полиці, за якою обірвалося все.

І пісенька мудрих та ще й обачливих: "Умный в горы не пойдет, умный горы обойдет" — пісенька ця не для них!

Трійка Якубенка йде дружно й напористо, Віктор будь-якою ціною вирішив взяти до обіду вершину. Анатолієві вже починає здаватись, що вони з Дахіним ледь повзуть, і це його все більше дратує.

Під час чергової зупинки (відхекатись, зібратися з силами) глянув донизу. Там, на яскраво освітленій сніговій скатертині з чорними кам'яними проривами темніли три постаті. "Чого вони так відстали? — тривожно ворухнулася думка. — Чи не сталось чого?"

Ту, третю, зв'язку веде Володя Берсеньєв. Останньому завжди найважче, на останнього — все каміння згори, й Анатолій поставив Володю. Як найсильнішого. "Все одно ми будемо першими!" — грозився Володя, незадоволений тим, що першу зв'язку повів Якубенко.

"Чого вони так відстали? Невже щось з Пахо-мовим?" Про третього, Пашку-лейтенанта, навіть не подумав: для Пашки такі підйоми не новина, має перший розряд по альпінізму, а от Пахомов... Володя Пахомов на п'ятитисячнику вперше, та й до того ж узимку. Коли до повітря розрідженого додається ще й лютий мороз.

Оглядався все частіше.

Ні, таки йдуть. Затримує їх, певно ж, Пахомов. Тягнуть, як він Дахіна.

Якубенко вже зник: завернув за невисокий хребет, що заступив їм дорогу. Цікаво, скільки від нього до кратера?

Тільки так, зупинившись, можна глянути вгору-донизу. Коли ж ідеш, вся увага прикута до ніг. Кожен крок треба виважить, оцінити кожен сантиметр, якщо не хочеш покотитись донизу. Заганяєш в твердий фірн льодоруб, одриваєш пудову стопу, мов і справді налиту свинцем, переносиш на крок уперед.

А до хребта, за яким зник Якубенко, відстань наче й не зменшується. Бо не йдеш по прямій, прямих у горах немає, а звертаєш праворуч-ліворуч, минаючи особливо небезпечні місця.

Сонце досягло вже свого зеніту зимового, лід горить так, що боляче дивитись на нього. Все сяє, вилискує, ріже зір застиглим на морозі вогнем.

Котра зараз година?

Глянути б на годинник, але для цього треба зняти рукавиці: брезентову, вовняну, а потім ще й відгорнути рукав. Мороз так і вчепиться в руку, він свого не прогавить.

Ось нарешті й хребет. А за ним у кригу вдягнений лобисько, якраз на дорозі до кратера.

Якубенка знову не видно, а з-за хребта, що тепер уже внизу, повільно виповзають три постаті.

Берсеньєв, Пашка, Пахомов.

— Ось тут Віктор Дахін впустив льодоруб.

Анатолій помічає це місце жирним хрестом на схемі, що він її власноруч накреслив у моєму блокноті.

— Ви не уявляєте, як я тоді розсердився! — Очі його й зараз зблискують гнівом. — Для альпініста більшої ганьби, ніж загубить льодоруб, немає. Це все одно, що загубити під час атаки гвинтівку. Або автомат. Без льодоруба альпініст просто перестає існувати!

Від цього місця, поміченого чорним хрестом, до вершини лишалось метрів сто п'ятдесят, не більше.

— Якубенко був уже там. А Віктор впустив льодоруб.

— А якби Дахін впустив льодоруб на годину раніше? Коли ви ще були ось тут, — показую я нижче. Звідси приблизно Анатолій помітив, що зв'язка Берсеньєва рухається не так швидко, як можна було сподіватись. І в ньому вперше ворухнулась тривога. — Чи не розгорнулися б тоді події зовсім по-іншому?

— Що про це говорити! — відповідає Анатолій сердито. — Всі ми заднім розумом багаті! Якби та коли б... Життя, шановний Анатолію Андрійо-вичу, цих словечок не знає. Життя ставить перед нами лише одну задачку і — вирішуй негайно!

— Що ж ви вирішили?

— Вирішив те, що й повинен був вирішити: спускатись донизу. За льодорубом.

— І далеко він залетів?

— Я тоді ще не знав. Може, метрів за п'ятдесят. А може, й за всі чотириста.

— Це по прямій? А сюди-туди?.. А до кратера лишалося ж всього сто п'ятдесят! І там уже чекав Якубенко. Невже не ворухнулася думка махнути рукою на льодоруб Дахіна й спробувати піднятися з одним?

— Не ворухнулась, — відповідає Анатолій жорстоко. — Ми повинні були знайти льодоруб. Куди б він не залетів.

Хоч він тоді вже подумав, що через оцей не-запланований спуск вони можуть не добратись до вершини. Не побувають на ній взагалі.

Адже невідомо було, як далеко залетів льодоруб!

Він, звісно, про це ні слова не сказав Дахіну. Лише сказав:

— Тільки вдвох!

Бо Дахін став говорити, що він спуститься сам. Дахін розумів, що значить для Анатолія, як і для кожного з них, в останню хвилину відмовитися від можливості взяти вершину.

Льодоруб пролетів метрів сорок, не більше. Анатолій побачив його ще здалеку, під скельним виступом, і,пам'ятає, тоді ще подумав полегшено, що вони таки встигнуть взяти вершину; але тут з-за хребта виткнувся Володя Берсеньєв, і все пішло шкереберть, і думка про сходження, яка досі володіла ним неподільно і була для нього єдино важливою, такою важливою, що він, не вагаючись, поступився б заради неї всім, — ця думка одразу ж щезла безслідно, розтала, мов дим.

Володя Берсеньєв не мав на одній руці рукавиці. І йшов, наче п'яний...

"Ніколи не зможу простити тим обом, що вони не завернули вчасно Володю, — скаже мені Анатолій. — Не стали одразу ж спускати донизу. Особливо Пашці... Він же не вперше підіймався у гори".

Може, тому Пашка оте пізніше й сказав... Сказав батькам Берсеньєва, що Анатолій силоміць погнав Володю в гору. Вже важко хворого...

Чужа душа — темний ліс. І кожен власну совість присипляє по-своєму…

Отже, Володя загубив рукавицю. І йшов, наче п'яний. І не тримав льодоруб: не впустив лише тому, що ремінець льодоруба був окручений довкола зап'ястя.

Льодоруб волікся за ним, лишаючи тонкий, як ниточка, слід.

Що Анатолій сказав у ту першу мить, він так і не зміг пригадати.

— А ви все ж пригадайте! — допитувася слідчий пізніше. — Для вас це дуже важливо.

Чому важливо, Анатолій ніяк не міг зрозуміти. Хоча чесно намагавсь пригадати. Й не міг.

Здається, спитав у Володі, що з ним. Хоч, можливо, й не питав: знав і без цього, що це таке.

"Ото, коли альпініст починає йти, наче п'яний, і губить рукавиці, й зриває шарф з обличчя, тоді йому не довго лишилося жити. Хіба що спустити його якомога швидше донизу".

Висотна стеля. Існує для гір такий термін підступний. Біологічна пружина, закладена в кожному з нас, яка дрімає до пори до часу, поки ми не сягнемо визначеної природою для кожного з нас висотної стелі. Не порушимо фатальне табу, недотримання якого карається смертю.

Де вона: на чотирьох-, на п'яти-, на шеститисячній позначці — цього кожному з нас наперед знать не дано. Жоден підручник, жодна інструкція, жоден лікар чи фахівець-альпініст, який стоптав не одну пару треконів, долаючи найтяжчі маршрути, не підкаже мені, йому, вам, на якій височині лежить ота міна, що спрацює несхибно, лише піді мною,

під вами, під ним. Всі пройдуть, не помітивши навіть, наступаючи на неї, по ній топчучись, і вона терпляче лежатиме: вона чекає на вас.

І дочекається.

Крок ваш останній, вибух-пружина неминуче спрацьовує.

І вам уже нема порятунку.

Хіба що донизу. Миттю донизу!

З-під закрижанілої маски (маску він зірвати не встиг, хоч весь час хапався за неї білою, як кістка, рукою)... з-під маски пролунало безтямне якесь бурмотіння. Володя, здається, вже марив. Марив на ходу, з широко розплющеними очима.

І тут Анатолій згадав про аптечку.

— Аптечку!

Вона мала бути в Пашки. Він, пам'ятаєте, сам дав її Пашці. Раптом здалося, що не Пашці дав — Якубенкові. Відчув, як піт обпік скроні.

Пашка став перелякано зривати рюкзак. Чіплявся за лямки плечима, рукавицями, ліктями. Скинув нарешті, поклав до ніг, заходився розв'язувати.

"Чого він копається!" — мало не застогнав Анатолій. Відіпхнув, ухопив рюкзак, витрусив усе додолу.

Зірвав рукавиці, став розкривати коробку. Ті невідомі аптекарі подбали, мабуть, лише про одне: щоб коробка одкривалась якнайважче.

Ч-чорт!

Нарешті!.. Камфора, камфору й треба в першу чергу вводити… Всю оцю ампулу… Шприц… Де шприц?..

Шприц ніяк не попадався на очі. Все ще надіючись, все ще не вірячи, все ще не допускаючи думки, що шприца немає, що оті партачі, злочинці, вбивці забули його вкласти між ліками, Анатолій рився і рився в коробці, потім, не витримавши, вивернув усе на рюкзак.

Шприца не було. Було все: пачечки, слоїки, вата, бинти — не було тільки шприца.

Як у страхітливім сні.

Тепер лишалось одне: негайно спускати донизу.

Згадав ще про каву, що в термосі. Налив повен кухоль гарячої рідини, спробував напоїти, але Володя, стискаючи зуби, випльовував так, наче то не кава була — отрута.

Донизу! Швидше донизу!

Знайшли, натягли рукавиці, поправили шарф на лиці (шкіра вже була біла), взяли попід руки: з одного боку Анатолій, з другого — Пашка.

Володя знов забурмотів щось нерозбірливе, і маячливе оте бурмотіння різало серце.

Коли Якубенко змінив Пашку, Анатолій теж не може згадати. Потім уже Якубенко сказав, що, стривожений їхньою відсутністю, вирішив спуститись назустріч. Побачив їх здалеку: три постаті, в обнімку, мов п'яні, а дві трохи позаду, й зрозумів, що сталося нещастя. Одв'язався,

крикнув хлопцям спускатися слідом, помчав донизу. Дивувався згодом, як уцілів.

— Укол! — видихнув до Анатолія. — Зробили укол?

Лише тоді зрозумів Анатолій, що по той бік не Пашка — Якубенко.

Завдавши Володині руки на плечі, вони спускали його все нижче й нижче, пильнуючи, щоб не зірватись, не полетіти з скелі, не ступить в кулуар, де дорога одна: прямо в прірву. Вони спускали Володю, як матерів би своїх не спускали, готові під його ноги й лягти, коли б йому стало легше од цього, а він ступав усе важче, а він з кожним кроком все більше на них обвисав. І ватяно підги-нав ноги.

Вони йшли і йшли, молячи не знати кого — бога, чорта, всі сили земні та небесні! — щоб сонце довше потрималося в небі, бо мали ж добратись до табору, хоча б до отих чотирьох тисяч метрів, де на них чекав намет і готова печера, де можна буде роздягнути Володю, розтерти, зігріти, та час, який ледь волікся до цього, раптом зірвався, помчав з гори, їх обганяючи, замиготів білою кулею, і сонце покотило щодуху за обрій.

І як тільки сонце сховалось і вони пірнули в тінь, Якубенко прохрипів:

— Все: зупиняємось!

Володя вже не йшов — висів на плечах.

Висота чотири шістсот. Мороз ще лютіший, аніж вчора увечері. І вітер, що не знає пощади.

І довга ніч, яка хижо скрадалась до них, стежачи за кожним їхнім рухом.

Посадили Володю на рюкзак, рюкзаками й підперли, щоб не впав, не покотився донизу, метнулись шукати надуви, де можна було б вирубати хоч невеликі печери. Надувів не було, сніг тут просто не міг утриматись, врешті Пашка натрапив на улоговину й закричав, щоб ішли до нього, і вони ще ніколи з таким шалом не заривалися в твердющий, мов на камінні замішений, сніг. Анатолій тільки відіслав зайвих хлопців шукати місце для себе, тож копали втрьох: він, Якубенко і Пашка. Запалене хекання, глухі, в сніг, удари чи голосний скрегіт сталі, коли льодоруб поціляв по камінню. Найбільше старається Пашка, він готовий зубами вгризатися в гору, щоб добратись до тепла.

Все… Давайте Володю…

Нолодя вже не сидів — лежав, завалившись на спину. В болісно розтуленому роті, з-під почорнілих губів синіли намертво спаяні зуби.

Володя не дихав.

Анатолій ухопив його руку, шукаючи пульс. Рука була важка й холодна, мов висічена з каменю, пульс не промацувався.

— В печеру!

Затягнули в печеру, заштовхали глибше, забились самі: нагріти, зігріти, не випустити й краплі тіла, бо на тепло остання надія: ось Володя зігріється, прийде до тями, прийде й спитає зди-вовано: "Хлопці, ви що?" Бо ще ні в кого ніколи не просив порятунку. Не мав у тім потреби.

Кидався перший на поміч, і нікому не спадало на думку йому помагати.

А зараз він лежав непорушний. Зараз його врятувати могло тільки чудо. І вони вірили в чудо, так вірили, що коли у Володі лишився хоч один шанс на тисячу вижити, він не помре.

Що станеться з ним протягом цієї жахливої ночі, про це ніхто з них не думав. Як вони витримають космічний цей холод і чи витримають взагалі — це їм не боліло. Думали тільки про Володю, про те, щоб не дати згаснути слабенькій іскрині життя, якщо вона в ньому ще є.

Якубенко і Пашка весь час робили йому штучне дихання. Притулившись, притиснувшись до непорушного тіла, віддаючи йому тепло своїх тіл.

Їхні згорблені, скоцюрблені постаті, що ледь вміщалися в тісній печері, ритмічно хиталися то в один бік, то в другий: вдих — видих… вдих — видих… тисячі вдихів і видихів — до знемоги, до отупіння, до автоматизму, за яким можна не помітити й власну смерть. І разом з ними хитався безтямний (а може, вже й мертвий) Володя. То в один бік, то в другий. То в один бік, то в другий. Моторошний танець на грані смерті й життя.

Анатолій же, затуливши власним тілом печеру, щоб було хоч трохи тепліше, розтирав його тіло. Руки, ноги, груди, живіт. Тер щосили, не зупиняючись, забороняючи собі думати й справді не думаючи про власні ноги, які, не вмістившись у печері, стирчали надворі. І в які уже вчепився люто мороз.

Та й чого варті були його ноги поряд з Володи-ним життям або смертю!

Розтирати, розтирати, щосили, щодуху, хоч руки вже давно оніміли, а з долонь наче здерли всю шкіру.

Зціпити зуби й розтирати.

І годину… і другу… і третю…

Якщо треба, то й усю ніч.

Аби він тільки жив. Аби він ожив…

Збігла четверта година. І вони зрозуміли нарешті, що все безнадійно.

Володя лежав холодний, і від його непорушної постаті віяло такою застиглістю, яку несе тільки смерть.

Отупілі, спустошені, вичерпані до останньої краплі, вони притулились один до одного спинами й застигли, ввіткнувшись в коліна обличчями. Приголомшені тим, що на них навалилось.

А десь же буяло життя. Десь сходило-заходило сонце, десь люди мліли біля теплих печей, ніжи-лись в теплих постелях, раювали теплом, не знаючи йому ціни, пили гарячий чай, їли страви гарячі й сприймали це як явище абсолютно буденне, наче й не могло бути порожніх, до дна промерзлих термосів, остудженої дощенту печери, де вони зараз сидять, застиглі, серед вічного холоду, чорного холоду, нещадного холоду.

Що тепер буде?

Як тепер бути?

Що сказати Володиним батькам? Як їм оце все пояснити?

Мати Володина в той вечір, в той вечір останній, коли Володя запросив Анатолія на вечерю прощальну, все допитувалась… Не сина питала — його…

— Ну чого вас туди несе?

Слухала Анатолія, навіть покивувала, немов з ним погоджувалась, а за хвилину знов запитання, повне тривоги й болю:

— Ну що ви там загубили?

"Матері ж бо завжди лишаються таки матерями, — думав тоді Анатолій, — і цього їм не збагнути..."

А зараз він думав по-іншому. Зараз він себе ненавидів за оту свою зверхність. До болю, до стогону.

Ну що він їй скаже?!

Не міг більше сидіти на місці. Вибрався з печери, став збирати рюкзаки, складати біля входу: все ж такий-сякий затишок. Мороз склеював губи, навіть крізь рукавиці добирався до пальців, а ніг він уже зовсім не чув. Наче там, нижче колін, були дерев’яні підставки: бий молотком — не заболять. Подумав що так недовго й замерзнути, глянув угору, на кратер, що темним силуетом вимальовувався на всіяному зорями небі. Там, біля кратера, тепла земля, туди метрів двісті, ну, триста од сили: піднятися всім, поки не пізно, зігрітись, перебути цілу ніч. Уявив оту землю, вулканічний той попіл, те неохололе каміння, як заривається в нього руками, ногами, весь з головою, від насолоди стогнучи, і відігнав спокусливе марення.

Кому тоді доведеш, що не покинули Володю тут напівживого? Його батькові? Матері? Друзям? Ні, вони повинні лишатися з ним. Що б не сталось!

Дерев’яно зігнувшись, заліз знову в печеру. До Якубенка і Пашки. Не спитали навіть, що робив. Сиділи й мовчали.

І просиділи отак, мертвого щохвилини торкаючись, ще шість годин. Довгих, як вічність, годин.

Знову був ранок, байдужий до того, що в них скоїлось і що з ними ще може скоїтись. Підмітаючи темряву, зло висвистував вітер, одна по одній випливали з пітьми дальні й ближні вершини вулканів, небо швидко світлішало, яскраві ще недавно зірки блідли й гасли, схід хлюпотів криваво-червоним, в муках народжуючи ще один день. Володя лежав, непорушний і видовжений, обличчя його було біліше од снігу, а в склеплених навіки повіках, в зімкнутих строго вустах було стільки застиглої мудрості, наче він пізнав у останню цю ніч всі істини світу. І, розплачуючись за це пізнання власним життям, не пошкодував і на хвилину за ціну.

— Я спущуся, гляну, що з хлопцями. — Пашка немов вибачався, що не може більше дивитись на мертвого.

— Сходи, — сказав Анатолій байдуже.

Пашка повернувся за кілька хвилин:

— Там теж обморозились.

— Дуже?

— Ще не знають.

— Передай, щоб негайно рушали до табору. Ти теж з ними йди. Що робити там — знаєш.

— А ви?

— Ми будемо спускати Володю. — Відповів за себе й за Якубенка, що мовчки діставав з рюкзака шнур і зайві штормівки.

Пашка надів рюкзак, потоптавсь на місці.

— То я пішов.

— Ага. — Анатолій уже нахилився над своїм рюкзаком.

— Я теж обморозився, здається.

Пашка ще трохи постояв, чекаючи, мабуть, що скаже на це Анатолій, але той мовчки рився у рюкзаку.

— Ми вас чекатимем, — сказав тоді Пашка.

Зарипів, снігом — пішов.

Поклали труп на штормівку, звели руки на грудях, зв'язали. Натягнули на голову капюшон, ховаючи біляву чуприну, ще одну штормівку наділи уже поверх зв'язаних рук, застебнули на "змійку". Стали обмотувать шнуром, і здавалось обом, що не людину обмотують — крижану важку брилу: таким холодом віяло од застиглого тіла.

Спускались по кризі, по сніговому схилу, вгризаючись льодорубами, страхуючи один одного, щоб не зірватись, не полетіти донизу. Спускались, щосили тримаючи труп, особливо на скельних виступах, на крутелезних, облитих льодом лобах, де кожен крок міг стати останнім.

— Обережно!

Анатолій, зірвавшись, хапається в останню хвилину за камінь. Труп, налетівши слідом, боляче б'є в обличчя. Якубенко, щосили вчепившись у шнур, затримує обох.

— Зуби цілі? — питає, коли Анатолій видерся вгору.

— Цілі. — Анатолій витирає кров, що цідиться з розбитого носа. Напухне — очі закриє.

Перепочили, знову пішли.

Якубенко — труп — Анатолій. Анатолій — труп — Якубенко.

Погано слухались ноги. Викручувались, ковзались, підверталися. І були мов дерев'яні.

Змокріли до нитки, хоч мороз не пересівся. Сонце, вітер, мороз.

О другій годині добралися до намету й печери. Вбили у фірн льодоруб, прив'язали Володю. Далі, відчували, вже не зможуть і кроку ступити.

Хлопці набилися в печеру, там набагато тепліше, в наметі був один лише Дахін. Сидів, замотавши ноги в спальник.

— Де Володя? — спитав, немов про живого.

— Там, надворі.

— А я обморозився.

Розгорнув спальник, кривлячись, став стягати з лівої ноги шкарпетки. Плетені з вовни, кілька пар, одна поверх одної.

— Ось.

Пальці, всі до одного, почорніли. Нігті ж біліли, мов понаклеювані.

— Болить? — спитав Анатолій.

— Ага.

— Ясно… А на другій?

— На другій те ж саме.

— Нічого, ще потанцюєш. — "Що ж у мене з ногами?" — Вітю, ану давай хвастайся своїми! — до Якубенка.

— Краще свої покажи.

— Ні, мої ще почекають. Моїм нічого не станеться. Давай, давай, роззувайся!

В Якубенка теж одморожені пальці. Тільки не чорні — білі поки що.

— Ну, хлопці, важайте, що вам пощастило! — сказав Анатолій бадьоро. — Отаку ніч перебути — і лише пальці!

— Ти свої показуй!

— Зараз. Снігу лише принесу. Треба ж чайку посьорбати на ніч.

Взяв казанок, виповз надвір. Заглянув по дорозі в печеру:

— Ну, як мужики? Є обморожені?

— Є… Он Пашці дісталось найбільше.

В Пашки пальці теж усі чорні. Почувши, що такі ж і в Дахіна, він аж повеселішав.

— А як наш рудопер? Є чим похвалитись?

Є і в Серьожки, в рудопера. І в Коробкова, і в Пахомова.

— Що ж, мужики, знали, на що йшли. Тепер треба терпіти… Підремонтують — не лишиться й сліду.

— А в тебе як?

— В мене нічого… Снігу набрали?

— Набрали вже. В снігу сидимо.

— Ну, тоді лежіть — попивайте чайок. До зав-трього.

— Ти будеш показувати ноги?! — закричав уже Якубенко.

Розтоплюючи сніг, шумів весело примус. В наметі ставало тепліше й тепліше. Дахін, забившись у спальник, вже спав, не діждавшись чаю. Якубенко скинув штормівку і куртку.

— Роззувайся!

Анатолій усівсь зручніше, розшнурував черевики. В нього були не треконі, а туристичні.

— Чого ж ти?

— Зараз.

Та як не сіпав, черевик не знімався.

— Допомогти?

— Спробуй.

І вже Якубенко став смикати черевик. Спершу обережно, потім щосили.

— Примерз.

— Не відкрути разом з ногою, — пожартував Анатолій; болю не було, тільки тріщало в суглобах.

Черевики чи то трохи відтанули, чи то не витримали — знялись. Повіддирали примерзлі шкарпетки: з сухим шелестом сипався лід. Оголилися ноги. Білі, холодні, чужі. Якубенко взяв ложку, постукав — наче об камінь.

— Болить?

— Нічого не чую.

— Здорово ж прихопило! — тривожно сказав Якубенко. — Треба щось негайно робити.

— Може, репшнуром?

— Давай.

Дістав репшнур, склав у кілька разів, замахнувся:

— Хоч не дивись!

— Нічого, шмагай — не жалій! Репшнур лише б витримав.

Якубенко заходився щосили шмагати по закостенілих стопах.

Поступово просинався біль. Ноги потеплішали, за кожним ударом тепло опускалось все нижче, до пальців. Тріщали, наливаючись кров'ю, склеєні морозом судини, на очах злазила шкіра, і Якубенко щоразу питав:

— Може, досить?

— Бий! — казав Анатолій, тільки голос його ставав все глухіший, наче його хтось душив за горло.

Врешті Якубенко кинув репшнур:

— Годі. Бо й кістки розмолотимо.

Анатолій сидів, вчепившись руками в цупке дно намету. Його вже нудило: біль був такий, що заходилося серце.

Дістали запасні теплі шкарпетки, ледь натягли на розбухлі, як балабухи, ноги.

— Залазь у спальник! — скомандував Якубенко. — І спробуй хоч трохи заснути.

Але це було якраз те, чого Анатолій не міг зробити: біль розгорався зовсім уже дикий, ноги мов мстили за те, що він їх не поберіг, не давали й на секунду забутись. Був би радий втратити навіть свідомість, і здавалося іноді, що й справді починає втрачати, бо накочувався липко

червоний туман, щоб поглинути безслідно, та він виринав знову й знову, сам того не бажаючи, як затятий отой поплавок, що його неможливо втопити.

І, виринаючи, з надією поглядав на годинник: що завгодно, тільки не оце лежання, ногами у полум'ї!

А стрілки наче й не рухались. Стрілки світилися на чорному тлі, наче приклеєні.

Стогнав уві сні Дахін, ворушився весь час Якубенко, не знаходячи, мабуть, місця для ніг, лежав поруч, за стінкою, мертвий Володя: його мовчазна присутність, як це не дивно, помагала боротися з болем. Бо їхній біль, їхні муки були аж ніщо поряд з його крижаною застиглістю.

О п’ятій звелися: не могли більше лежати. Анатолій спробував стати на ноги, й одразу ж упав. В кутку стогнав і лаявся Віктор Дахін. Лаявся на всі у світі вулкани, лаявся так, як ніколи, мабуть, не лаявсь.

— Помагає? — не витримав Анатолій.

— Помага! — простогнав крізь зуби Віктор. — Та лізь ти, заразо, на ногу! Так твою і перетак! — І бив льодорубом ні в чому не винний черевик.

Якубенко теж уже взувався: мовчки, без стогону. Суворе обличчя його за цю ніч постаріло на кілька років, розбухлі ноги ніяк не хотіли лізти в треконі. Тоді він узяв ніж, розрізав їх зверху донизу, спершу один, потім другий. Всунув ноги, старанно перев'язав черевики капроновим шнуром.

Черевики ж Анатолія були на чотири розміри більші: брав під кілька пар товстих вовняних шкарпеток. Він натягнув зараз лише одну пару

(розбухлі стопи кривавo синіли), і це дозволило сяк-так приладнати взуття.

Попили гарячого чаю (від самої згадки про їжу нудило), на руках, на колінах виповзали з намету. І кожен, вилазячи, одразу ж натикавсь на Володю, що лежав замерзлим обличчям до неба.

Там уже потроху сіріло, передранково, одна з-перед одної спалахували гостро зірки. Переливався, тремтів рясний розсип вогнів вздовж Чумацького Шляху, і по тому шляху, по безконечному тому гостинцеві, прямо над їхніми головами, рухалась, пробиваючись вперто вперед, яскрава іскорка.

— Хлопці, супутник!

Голос у Дахіна зараз такий, наче він оце вперше в житті побачив супутник.

Застигли, дивлячись вгору, а супутник летів і летів, долаючи космічні відстані, і було в ньому щось дуже ділове й цілеспрямоване: він наче кудись поспішав, не помічаючи зірок, які зацікавлено позирали на нього. І щось таке близьке й рідне відчувалося в тому крихітному вогнику, таке до болю земне, що вони все дивились, дивились — не могли відірвати очей. І, пронизуючи весь оцей простір, весь оцей холод нестерпний, злісну цю темряву, всі оці гори, скелі, льоди і сніги, весь оцей хаос застиглий, що піднявсь на людину: роздуши-ти, розчавити, зламати і знищити, — полетів, поснувався непереможно й невигубно зухвалий сигнал, який, людиною ж посланий, тепер повертався до неї із космосу.

— Пора, мужики! Ти тільки їм нічого не кажи про наші ноги.

Це Дахіну, який мав спускатися з хлопцями, що ночували в печері.

А вони знову лишалися втрьох. Анатолій, Якубенко, Володя. Один мертвий, двоє живих. "Поки що живих", — пожартував Якубенко похмуро.

Тепер їм буде ще важче: кожен крок — такий біль, про який вони досі й уяви не мали.

Одв'язали від льодоруба Володю, взялися за шнур. Ступили й одночасно упали.

— Так ми не дійдемо, — сказав Якубенко.

Хлопці вже спускалися, трохи нижче й лівіше, тримаючись гребеня.

— Давай кулуаром.

Кулуаром то й кулуаром — Анатолію було зараз байдуже. Чортом, дияволом, пеклом — лише б не ставати на ноги!

Доповзли до кулуару, намагаючись не думати, що там, у кінці, — гостре каміння чи прірва, сіли, поїхали. Все швидше й швидше, по прямовисному крижаному річищі, по крутизні, на яку лише глянути — на душі похолоне. Вітром, сніговою пилюкою било в обличчя, запорошувало очі, і їм, осліплим, оглушеним, лишалось одне: тримати Володю. З усіх сил тримати Володю.

З розгону в'їхали в сніг. Сніг їх і врятував: далі чорніло каміння. Налетіли б на один такий камінець, і одним махом вирішилися б усі їхні проблеми.

Довго сиділи, приходячи до тями. Потім поповзли уже снігом. Анатолій, Володя, Якубенко; Якубенко, Володя, Анатолій.

Снігу ставало все більше, вони з останніх сил борсались у ньому, до лижв добираючись, що стирчали попереду. "Вже недалеко… Вже недалеко…"— пульсувало голові Анатолія. Розгрібаючи сніг, вперто повз уперед, а труп все важчав і важчав, і шнур, впиваючись у плечі, напинався струною. Іноді зблискувала думка, що Якубенко перестав підштовхувати мертвого, та він її відганяв, він ладен був себе за це зненавидіти і не дозволив собі жодного разу оглянутись. Повз і повз, зариваючись все глибше у сніг…

Добравшись до крайньої лижви, намертво вчепився у неї.

— Ти чого не зупинявся? — прохрипів Якубенко. Виник перед ним, наче привид, весь обліплений снігом.

Анатолій не відповів: хапав жадібно сніг, гасив вогонь усередині.

— Застудишся!

Анатолій, якби зміг, то розреготався б: після всього, що сталось, боятись простуди?..

— Тепер я потягну.

Не заперечував. Допоміг з двох Якубенкових лижв змайструвать волокушу, вкласти Володю.

— Ти відпочинь, — повторив Якубенко і, впрігшись, потягнув Володю вперед.

Анатолій дивився на непорушно простерті ноги свої, які зараз майже не боліли, і при одній лише думці, що доведеться ставати на них, йому хотілося лягти й померти.

Хлопці й без нього доберуться до сейсмостанції. Он вони, далеко внизу: чорні постаті на яскравому тлі. Скільки їм там лишилося йти!

Та ось погляд його зачепився за Якубенка: Віктор не йшов — повз, тягнучи за собою Володю.

"Що ж це я?.. Встати!" — і одним порухом, одним відчайдушним ривком звівся на ноги.

"Ти в мене посидиш!.. Ти в мене постогнеш!.. Ану на лижви!" — Бо тільки отак міг себе зрушити з місця.

Притис ранти замками, покотив донизу. Влетів у неглибоку вибоїну, щосили гуцикнуло, несамовитий біль пронизав усе тіло, ввіткнувся у мозок розпеченим цвяхом. Здавалось, череп зараз не витримає — розлетиться на друзки.

Зачекавши, поки біль згас, звівся на лікті. Одна лижва була на нозі, друга забігла безвісти. Все. Кінець.

Знов захотілось лягти й ні про що більше не думати. Лягти і померти. Бо скільки можна так мучитись?!

І знову зачепився поглядом за Якубенка.

Тягнучи за собою Володю, Віктор все повз уперед.

Тоді Анатолій сів на єдину лижву і, відпихаючись руками, поїхав за ним навздогін.

На другу лижву наткнувся, коли вже й не вірив, що знайде: стирчала в снігу. Висмикнув, звівся, став на обидві… їхав "плугом", щоб не влетіть в яку виїмку, поки й н'аздогнав Якубенка…

Зупинились під високою базальтовою брилою, що стирчала над яром. В яр намело стільки снігу, що й нічого думати тягти далі Володю. Вирішили залишити тут, потім прислати за ним вулканологів. Станція ж уже — рукою подати, хлопці вже там.

— Ти йди, — сказав Анатолій.

— А ти?

— Я трохи побуду з Володею.

— Я пришлю вулканологів, — сказав Якубенко.

Анатолій кивнув, хоч мертвому вже байдуже, коли його заберуть: сьогодні, завтра — яка різниця! Зачекав, поки Віктор, ставши на лижви, подолав яр, схилився над Володею, зняв капюшон.

Володя лежав на спині, і голова втопилася в сніг, а підборіддя задерлося вгору. Оголена шия взялася горбом, під білою шкірою гостро нап'ялися хрящі. Підвівши руку під закостенілу потилицю, підважив, підгріб під голову сніг. Обтрусив штормівку, прикрив капюшоном обличчя. Сів поруч, впершись спиною в скелю.

Нагріваючи темний базальт, призахідне сонце світило просто в очі. Після п'ятдесятиградусного морозу там, угорі, після нещадного вітру і крижаного повітря було так тепло й затишно, що не хотілось нікуди рушати.

Глянув праворуч — там височів вулкан Камінь. Чотирикілометрова скеля, закута в кригу, як у лати. Пригадав, як кілька днів тому, коли вони добрались до сейсмостанції, Володю ніяк не могли затягнути в приміщення. Тоді так само світило призахідне сонце, Камінь стояв, наче облитий вогнем. Володя дивився закохано, він нічого, здається, не бачив, окрім вулкана.

— От куди б забратись!

— Ну, держіться, вулкани! — сміялися хлопці вже за вечерею. — Ви не знаєте, кого ми до вас привели! — Це вже до господарів, двох на диво мовчазних вулканологів.

Володя й не подумав образитись. Звівся, веселий, високий, плечистий, переповнений силою:

— А що! Дайте час — на всіх побуваєм! За найвищі вершини в нашому житті! — І підняв кухоль з чаєм...

Згадавши про це, Анатолій аж зігнувся — таким щемом озвалося серце. Наче хто взяв та й проткнув його наскрізь ножем.

І ще подумав, що коли б Володя хоч на хвилину ожив та осмислив, що з ним, то заповів би поховати себе саме тут, під скелею, перед самим вулканом.

І ще подумав: "Коли доведеться померти, то тільки так, як Володя..."

Сонце сідало все нижче, пора вставати і йти. Він звівся і, глянувши на Володю — востаннє, став знову на лижви.

Скільки йшов — не пам'ятає. Як ішов — теж. Пригадує тільки, що перед самим будинком упав. Скинув лижви й поповз. По снігу, по втоптаній стежці, по сходинах, виважуючи обважніле своє тіло. І волік за собою ноги, де в черевиках аж хлюпотіло: не кров'ю — окропом.

Вистачило сил, чіпляючись за двері, знову звестись на ноги. Ступить досередини. А там ще раз упав. Стукнувся дерев'яно об підлогу й застиг.

І коли його підняли, й посадили на ліжко, й роззули, й знову віддерли шкарпетки, то всі одразу ж і вмовкли. Бо те, що вони побачили, важко було назвати ногами.

— Мужики, слухайте:

"Спочатку був біль.

Не було ні землі, ні води, ні неба, ні сонця — був лише біль.

Носився у просторі, всюдисущий, всеосяжний, всевладний.

І ліпив з людей різну гидоту. Слимаків, хробаків, нікчемних очкариків, — лукавий погляд в бік Дахіна, — які голосять за мамою, досить діткнутись їх дорогоцінного пальчика…"

— Так з усіх і ліплять? — уїдливо Дахін.

— Ні, не з усіх. Справжні люди ліплять самі з себе що захочуть. На жоден біль не зважаючи…

— Що це ви тут цитуєте?

— Біблію. Для обморожених…

Двоповерховий дерев'яний котедж. Другий поверх, сонячна, на двоє вікон, палата. Районна лікарня в Ключах, куди їх перевезли вертольотом, хірургічне відділення. Царство Івана Андрійовича, єдиного хірурга на кількасот кілометрів довкола, людини в цих обставинах непохитно-рішучої: будь-яку операцію, навіть найскладнішу, береться робити, не вагаючись. "Нашому лікареві голову комусь відрізати й пришити заново — раз плюнути!" — з гордістю говорять про нього камчадали. Ключевська сопка в ясну погоду заглядає просто у вікна.

— Вона себе ще покаже! — кажуть камчадали про неї. Їм так і свербить, щоб вулкан, який дрімотно й знехотя пахкає парою й димом, врешті проснувся та й показав, почім ківш лиха.

Поки що мирнішу картину, ніж Ключевська, важко й придумати. Ідеальний конус, акуратно врізьблений в небо. Часто на весь день ховається в густий молочний туман, але навіть тоді вона вгадується: рухливою тінню на білому тлі. Окраса Камчатки, цариця Камчатки. І кожен з них відчуває, що віднині його доля пов'язана з цією горою навіки. Де б не був, куди б не закинуло. Що б не робив.

Вона снитиметься посеред ночі, в міській задушливій квартирі, могутньо розсовуючи стіни, піднімаючи стелю до самого неба. Навідуватиме в тісних канцеляріях, за щільно зіставленими столами, з телефонами, арифмометрами, цілими паперовими горами, яким немає початку й не буде кінця, в яких тонеш щодня з головою, щоб, ледве виборсавшись під кінець робочого дня, наступного знову пірнуть з головою: вічна карусель, ненасит-на момона, невідомо ким і для чого запущена. Вона виросте раптом посеред вулиці, в обідню перерву чи під кінець робочого дня, коли машини мчать збожеволіло, а люди біжать як зачумлені, товпляться в двері магазинів, перукарень, їдалень, кіно, штурмують метро, трамваї, тролейбуси, мов уже настав кінець світу і цей трамвай чи тролейбус останній, на якому можна ще в'їхати в, рай, — здійметься попереду, велична й спокійна, і ти враз замреш, і вже нічого, крім неї, для тебе не існуватиме. І потім, коли вона зникне, тобі жалко стане оцей увесь люд, який нічого не знає про неї.

Хіба що з ілюстрацій чи з "Клубу кіноман-дрівників". Перед екраном телевізора, цього новітнього пожирача людського часу й енергії. З чашечкою кави в пухкеньких долоньках. Що не знали іншого інструмента, крім виделки та ложки.

— Мамонько, поглянь, яка гірка!

На екрані. П'ять, десять сантиметрів од сили. Мініатюрна й безпечна, як ялинкова прикраса.

Як приємно і зручно отак мандрувати! В м'якенькому кріслі, з кішечкою на колінах, з дружиною під боком, що, надівши акуратний фартушок, готує вечерю.

І здається, що вже й оця симпатична гірка пахне смачною печенею. Апетитною рум'яною булочкою, яку щойно дістали з духовки…

Щоранку, після того як сестри зміряють температуру, до них ввалюється обрубок людини. Обрубок такий безжурно веселий, що навіть повітря довкола нього починає світитися і сяяти.

— Драстє! Дядя Вася вас лічно привєтствует!

Щось неприродне, опереткове було в цій щоденній появі.

Дядя Вася — місцева знаменитість. Щозими він акуратно лягає в лікарню. Не з своєї волі, звісно: вкладає горілка. Або, якщо точніше — спирт, яким торгують у місцевих шалманах.

Тож дядя Вася, відколи себе й пам'ятає (а пам'ять його веде свій вік від першої чарки), споживає лише спирт.

— Кінчаю десяту цистерну! — доповідає він гордо. Цистерни, звісно, залізничні, чотирьохосьові, в кожній можна легко втопити слона. Чи носорога.

Дядя Вася весь людський рід ділить на тих, що п'ють, і тих, що не п'ють. Хоча в душі переконаний, що тих, які не п'ють, взагалі не існує. Вони тільки вміють прикидатись тверезими, от в чому фокус!

— Не п'є тільки півень! Та й то лише тому, що йому не підносять.

Алкоголіком же себе дядя Вася не вважає.

— Хто єсть справжній алкаш? Справжній алкаш є той, хто не зна міри. Я ж свою міру знаю. Приймаю вовнутрь за один раз не більш, ніж півлітра. То ви мені поясніть після цього: який же я алкоголік?

В нього, розповідають, золоті руки були. Столяр, пічник, кравець, бляхар і мисливець — гроші колись так і пливли з усіх боків, і він їх акуратно отоварював спиртом, цим, в очах дяді Васі, єдиним крамом, за який варт платити гроші.

Тепер, коли рук не стало, одержує пенсію. Як інвалід першої групи. Живе від випивки до випивки.

Якось Анатолій запитав:

— Дядю Васю, ви тут прожили все життя: невже вам жодного разу не захотілося піднятись на Ключевську?

-— А на хрена? — здивувався дядя Вася. — Там же рундуків з пивом немає!

Дядя Вася на своєму віку не піднімався вище магазинного ганку. Зате падав звідти грунтовно й надійно: головою в сніг. Лице в нього було теж не раз обморожене, і рожева шкіра блищить, мов полакована. А рук-ніг поступово позбувсь до колін та до ліктів: що йому обріжуть, підлатають та підлікують, він наступної зими знов обморозить.

— На мій вік вистачить! — безтурботно відмахувався куксою. — Ви мені краще скажіть: за яким хреном вас на ту гору носило?

Дядя Вася ніяк не може повірити, що хлопці не за гроші подерлись на Ключевську. Ну, хай би з п'яних очей, тоді зрозуміло. Та ще хоча б улітку. А то ж взимку, в найлютіші морози. Не інакше, йшли за якоюсь великою вигодою!

Оце й найбільше мучить дядю Васю. І змушує з дня у день провідувать хлопців. В надії, що вони проговоряться.

Хлопці, зрозумівши причину, що приводить дядю Васю до них у палату, стали підливати масла у вогонь.

Рівно пів на восьму, зараз появиться дядя Вася: уже шурхотить за дверима.

— Вітю, — запитує Анатолій, — а ти лоток заховать не забув?

Двері, що почали прочинятись, завмирають.

— Та начебто заховав, — одразу ж включається в гру Якубенко.

— Наче! — сердиться Анатолій. — Ти мені точно скажи! Знаєш, що буде, коли хтось підніметься і знайде лоток! І дитина зрозуміє, за чим ми піднімались на Ключевську.

— Та заховав же, кажу!

Дядя Вася, не витримавши, розчиняє двері ширше. Хлопці вдають, що лише оце його помічають, й одразу ж переводять розмову на погоду. "Та-ак, — написано на обличчі каліки. — Зрозуміло, чого ви враз заговорили про мороз! Тільки мене не зловиш — не на такого натрапили".

Іншого разу вже Пашка, вдаючи, що не помітив, як дядя Вася зайшов до палати (читав саме газету), захоплено вигукнув:

— Оце да!

— Що там? — поцікавився Сергій.

— Послухайте: вулкан Етна під час виверження викидав щодоби два з половиною кілограми золота. Скільки ж це набралось за місяць?

— Сімдесят п'ять!

— А ви кажете... Гм, гм, — наче оце лиш помітив дядю Васю. І ховавсь за газету. — Що ж тут далі... Ось... В Африці знайшли щелепу доісторичної людини. Предка гомо сапієнса...

Але дядю Васю гомо сапієнс не цікавив: у невеликих очах дяді Васі уже починала мерехтіти заграва золотої гарячки. Два з половиною кілограми золота щодоби! Скільки ж це можна спирту купити!

Якось не витримав:

— А я, так-перетак, життя все прожив і не знав, що у мене під носом!

Плюнув з досади великої і погойдав із палати.

Хлопці реготали до сліз. Довго й наче вимушено. Адже за якісь дві години, після сніданку й обходу, одчиняться навстіж двері й операційна сестра, молоденька дружина Івана Андрійовича, вкотить до палати крісло-коляску.

— На перев'язку, хлоп'ята! — проспіває вона.

Валя схожа на операційного ангела: напрочуд ніжне обличчя й" непорочної чистоти сірі очі.

— Хто перший? — сяє усміхом серни.

Таких охочих щось не знаходиться. Дехто навітьнатягає ковдру, наче збирається під неї пірнути. Всі добре знають, що чекає кожного в операційній.

— Котіть, Валю, сюди! — каже тоді Анатолій. — Давайте ваш катафалк!

Валя підкочує крісло впритул до ліжка, і Анатолій, вхопившись руками за металеве поруччя, починає обережно переносити своє схудле тіло. Тут головне — не потривожити ноги. Не зачепитися ними об бильце чи колесо. Обидві, ноги — наче міни. Один лише порух невірний — і вони вибухнуть таким болем нелюдським, що світ весь потьмариться.

Тож Анатолій переносить ноги в крісло, а хлопці, боячись ворухнутись, напружено стежать за кожним його рухом.

Все! Можна везти.

— Громадяни пасажири, — обов'язково пролунає тенорок Пашки-лейтенанта, — робіть висадку й посадку, дотримуючись черги! Не лізьте один поперед одного, не товпіться, поступайтесь місцем інвалідам, жінкам з дітьми і громадянам похилого віку!

Ніхто не думає сердитись, хоч він уже набрид цими "громадянами", як гірка редька. Всі зітхають полегшено, наче кожен одбув оту операцію. Хоч знають, що чекає на Анатолія. Але перший рубіж взято.

І коли Валя покотить "катафалка" з палати, жоден і слова не зронить про операційну. Першого ж дня Якубенко попередив:

— Якщо хтось здумає розкрити свого поганого рота і співати, як йому боляче, викинемо геть із палати! Щоб і духу не лишилось!

І хлопці, як не боліло, не "співали". Вертались: сполотніле обличчя, а то й губи пожовані, мовчки лягали в ліжка. Лежали, заплющивши очі, приходили потроху до тями.

Лише Пашка не витримував: скаржився, тамуючи сльози образи в очах:

— Ну, чого вони з мене сміються?

Виявляється, в Пашки, як тільки Іван Андрійович брався за скальпель чи хірургічні ножиці, одразу ж сторчма ставали вуха. Незалежно від того, хотів Пашка цього чи не хотів. Сестри душилися сміхом, Іван Андрійович гримав на них і на Пашку, а той ображався.

Довгий, як пенал, коридор, доведена до ідеальної чистоти підлога. Кажуть, що Іван Андрійович, він же водночас і головний, щоранку проводив по підлозі кишеньковою хустинкою, і якщо на ній лишався слід, примушував перемивати.

Тож підлога так і сяє, і сонце, гаряче відбившись од неї, лягає на білі стіни, білі двері, білі рами й лутки: все тут біле, аж до халатів на молоденьких, як і сама лікарня, медсестрах та кокетливо пов'язаних хустинок, і нікуди не хочеться рухатися з оцього білого дива.

Та "катафалк" невтомно котиться коридором, і так само невмолимо насуваються оті двері ліворуч.

Операційна. Святая святих лікарні. Юдоль сліз, крику й зубного скреготу.

Відчуваючи, як у нього все стискається, Анатолій пригадує свої перші відвідини симпатичного цього кабінету. Хоч відвідинами це важко було й назвати: його вкотили на кріслі, а потім обережно зняли й поклали на стіл. На довжелезну, наче на виріст, споруду. Ще й накрили до підборіддя простирадлом. Лишивши оголені ноги.

Він тоді, коли заходилися терзати ноги, не витримав і застогнав.

— Кричіть, кричіть, голубчику! — озвався хірург. — Лайтесь, кричіть — лиш не мовчіть!

— Не діждетесь! — сердито відповів Анатолій.

І як не боліло, як не терзав його лікар — не застогнав. Впивався руками в стіл, вигинався дугою, до крові зціплював зуби, але не стогнав.

— Ви людина чи камінь?! — врешті не витримав хірург. Сталося це вже під час других чи третіх відвідин операційної: Анатолій втратив тим відвідинам лік. — Зрозумійте, коли хворий стогне чи навіть кричить, йому стає легше. Біль виходить з нього разом із криком. Ви ж заганяєте біль у себе всередину. Так може й серце не витримати!

— Витримає! — відповідав Анатолій сердито. — Моє витримає!

— Чорт! — невідомо кого вилаяв лікар. А згодом, кинувши скальпель, сказав — Ні, так не можна! Це ж тіло живе, а не дерево!..

Врешті домовились так: Анатолій буде казати, коли ставатиме зовсім непереливки.

Але де починається больовий той рубіж, через який не в спромозі переступити людина? Воїн Стародавнього Риму спокійно, наче шмат деревини, спалив на вогнищі власну руку, щоб довести, що його не зламають найлютіші катування. Індійці з войовничих племен сміючись ішли на тортури, і навіть смерть не могла стерти з їхніх орлиних облич погордливий усміх...

Іван Андрійович щоразу обкреслював пальцем уявну межу:

— Чистимем сьогодні ось поки.

Що означало: до цих пір вибиратиме м'ясо. Обрізатиме нерви, які, на диво, жили навіть у від-мерлій тканині. Озивались таким болем, що тьмарився розум.

І Анатолій щоразу пересував межу на кілька міліметрів вище:

— Давайте ще!

Отак по міліметрові, по сантиметрові пересував больовий рубіж. Вчився дивитися на своє змучене тіло так, наче сам стояв осторонь. Дивився, як воно звивається, корчиться, суворо наказував: "Ти це витримаєш!.. Витримаєш!"

Поки лікар жбурляв інструмент:

— Везіть цього чорта в палату!

І це вже була перемога.

— Спасибі, докторе, що хоч голову на плечах лишили!

— Треба буде, відріжемо й голову! — сердито відповідав Іван Андрійович. — Та й нащо вона вам, отака голова?

— Як нащо? А шапку носити!

— Ну хіба що, — лікар, миючи руки, вже стояв до нього спиною. — Давай, Валю, іншого. Не такого веселого.

Анатолій знову виїжджав у коридор. Тільки тепер всі муки сьогоднішні були вже позаду. Тож можна було відкинутись на спинку крісла, стулити повіки, розслабитись. Десь далеко внизу пекло і посмикувало, але що значив той біль супроти того, який він щойно переніс! Що значать усі болі на світі, коли попереду цілісінький день, довгий-предовгий день, протягом якого він спокійно лежатиме в затишній, як нірка, постелі. Розмовлятиме, робитиме обов'язкову гімнастику. В ліжку, щоб не розмагнічуватись. І ніхто вже не чіпатиме його покалічених ніг.

— Знаєте, Валю, так тому й бути: везіть прямо да загсу! Умовили — згоден!

Це теж ритуал. Кожен з них, вирвавшись з безжалісних рук Івана Андрійовича, пропонує його молоденькій дружині руку й серце.

— Зараз поїдемо! — відповіда з викликом Валя. — Тільки мені потрібна подружка. Тож, мабуть, доведеться почекати Еллу.

Бісові хлопці, таки розплескали.

Цікаво, хто ж це? Пашка, Пахомов чи Серьож-ка-рудопер?

Позавчора отримав листа. Звісно ж, від Елли. Кожен рядок дихав тривогою: що з ним сталось, як загинув Володя? "Тут ходять найдикіші

чутки, які неохота й переказувати. Напиши не гаючись. Або продиктуй, якщо сам не можеш.

Вкладаю листа від твоєї мами. Взяла у тебе на столі в гуртожитку. Сам їй напишеш чи мені відповісти?

Сподіваюсь, що вдасться прилетіти".

В Анатолія тьохнуло серце. Досі він якщо й обнімав коли Еллу, то лиш жартома, як молодшого друга. Товариша, якого взяв під свій захист. Він і звертався до неї, як звертався б до меншого брата: "Ел". "Ел, сьогодні йдемо на лижви...", "Як тобі сю ніч спалось, Ел?..", "Збігай, Ел, по квитки!.." Безвідмовна "Ел" і не подумала б не скоритись чи заперечити. Найкрутіша гірка її менш лякала, ніж несхвальний, з-під насуплених брів погляд Анатолія.

Коли збирались на Ключевську, просилась:

— Візьми мене, Толь! Ти ж знаєш, як я вмію ходити!

— По східцях, — відповів їй насмішливо. — А там, пробач, гірка.

Вперше образилась. Зблиснули під окулярами сльози. А коли прийшла проводжати і вони вже сіли в літак, а вона лишилась на асфальтному полі, тоненька, беззахисна, він вперше подумав, що, може, і слід було її взяти. І махав у віконце рукою, поки й зникла земля...

А тепер подумав: як добре, що їй не вдалося його вмовити! Не міг уявити її отут, у палаті, на одному з цих ліжок. Ставало по-справжньому страшно.

Того ж дня відповів. Написав, як було з Володею, і ні слова, що пообморожував ноги. Так, прихопило трохи кінчики пальців. Тож вони вирішили скористатись нагодою й посачкувати. Тим більше, що тут — як

на курорті: кожному персональна палата, з телефоном, телевізором, ванною і туалетом. Годують їх лише заморськими стравами, а пальчики пестять лебединими пір'їнками. Все було б добре, коли б не так лоскітно... Ага, мало не забув: щовечора ходять на танці. Од дівчат одбою немає.

Знав, що Елла, рядки ці читаючи, буде сердитись, і мав од того неабияку втіху.

Мамі ж, яка ні про що не здогадувалась, написав, що в нього все гаразд: відвідує лекції, готується до зимової сесії. Влітку, можливо, приїде додому.

Еллі ще приписав, щоб переслала додому листа.

І щоб нічого не сміла од себе дописувати. Останнє — теж, щоб вона ще трохи посердилась: мама ж не знає й не відає, що на світі існує Ел...

"Ел" чи, може, вже й Елла?

Не знав поки що й сам.

Ось і їхня палата. Валя відчиняє якомога ширше двері, щоб не зачепитися кріслом, везе його просто до ліжка. Ліжко Анатолія стоїть під вікном, він проїжджає мимо товаришів і на обличчі кожного читає мовчазне й тривожне: "Ну, як? Невже й сьогодні так, як вчора, боліло?" Бо кожному доведеться сьогодні ж — раніше, пізніше — сісти в оце тричі прокляте крісло і їхати до операційної. Анатолій проїжджає між ліжками, і на страшенно схудлому, вимученому обличчі, крізь синці під очима, крізь колючу щетину пробивається завжди одне й те саме: "Все гаразд, мужики!"

— Сьогодні було легше, — каже Анатолій, хоч ще ніколи, здається, так не боліло. Але всі оті муки були вже позаду, і знову на сантиметр чи

два вдалося відсунути больовий рубіж, межу терпіння, окреслену нігтем хірурга.

А попереду день, цілісінький день, коли тебе вже ніхто не чіпатиме.

І ніч, про яку не хочеться й думати.

Бо ночі найтяжчі.

Вдень — книжки, газети, журнали, фізкультурні вправи, сніданки, обіди, вечері, процедури, лікар і сестри, санітарка з таким величезним відром, що могла б їх усіх потопить, як кошенят, вдень розмови і суперечки, до в'їдливих реплік, до сварки, хоч потім, коли охолонуть, не можуть часом і пригадати, за що завелися, — про що завгодно, лише б не про власні болячки… Вдень — на людях, що не дадуть в собі замкнутись, поринути в невтішні думки, а вночі…

Вночі лишаєшся сам на сам зі своєю бідою. Вночі — найчорніші думки, найтривожніші роздуми. Вночі біль підступає впритул і від його жорстокого погляду ні втекти, ні сховатись: жалить у самісіньке серце. Недаремно ж люди найчастіше помирають вночі, і всі лиха стихійні, як правило, трапляються теж серед ночі.

Риплять ліжка, стогнуть пружини. Хлопці не знають, куди покласти змучені, покалічені ноги. Простирадло важке, наче брила, воно давить і душить, воно немов з чавуну, а не з тонкої тка-нини — зриваєш, жбурляєш геть на підлогу, стає мовби легше, а за хвилину все починається заново.

Стогне, не витримуючи, Пашка, пошепки матюкає свої ноги Пахомов. Зводиться різко, наливає в склянку води.

— Таблетка? — з осудом питає Якубенко: Пашка ж уже одну на ніч випив.

— Ні, цукерка! — відповідає з викликом. — Привіт од коханої!

— Це вже яка?

— А тобі не все одно?

— Гляди, звикнеш. Станеш наркоманом.

— Краще наркоманом, ніж божевільним!

Ставить склянку, падає в постіль. Якийсь час крутиться, не знаходячи місця, та згодом затихає. Здається, заснув.

Щодня їм приносять таблетки: від болю, для сну. Хлопці — хто одразу ковтає, особливо перед побаченням з хірургом, хто притримує на ніч. Анатолій акуратно викидає в корзину.

— Боїшся стать наркоманом?

— Не наркоманом — медузою.

А тепер, уночі, часом жалкує, що нема під рукою таблетки. Ковтнути й забутись, як он Пашка.

Тільки знав наперед: викине й завтра.

Цікаво, скільки може витримати людина?

І думка про аптечку. Нав'язлива, пекуча думка про отой, будь він проклятий, шприц, що його хтось забув покласти до аптечки.

Чому ніхто з них не здогадався перевірити аптечку?

А хто міг подумати, що там не буде шприца!..

"Мені не болить... Мені не болить... Чуєте, ви, налиті вогнем, я викреслюю вас із своєї свідомості!.. Я про вас забуваю!.. Геть із мозку, із серця — на периферію, жеврійте там! Горіть, хоч обвугліться, а мені не болить!.. Не болить! Не болить! Не болить!"

Щогодинна, щохвилинна молитва — посеред довгої ночі. Нескінченної ночі.

Лікар сказав... Що сказав лікар?.. Що він сказав, з приводу чого?.. Ага, це стосувалося ніг. Там, в операційній, де весь світ обертається довкола обморожених ніг. Нещодавні криваво-сині бала-бухи всохли, наче у мумії, шкіра на пальцях взялася смолянисто-чорним кольором. Біла, від м'яса оголена кістка з судомно нап'ятими жилами, — а на пальці наче хто понапинав наконечники з блискучої чорної гуми. Видовище не для людей із слабкими нервами. Сестра з терапевтичного якось необережно заскочила, глянула й, охнувши, вчепилася в стіл. "Хто вас просив!? — закричав Іван Андрійович гнівно. — Вийдіть!" Сестричка все ще стояла, міцно заплющивши очі: боялася відірватись од столу...

Так про що він запитав?! І що відповів лікар?

Ноги немов тільки чекали, щоб він трохи розслабився: по них так і хлюпнуло окропом. Не поворухнувся, шукаючи для них зручнішого місця: знав — не поможе. Зціпивши зуби, ждав, поки схлине. Пройде. Мусить пройти!..

Що ж він спитав?

Ага, спитав от що:

— Я буду ходити?

— Постараємося зробити усе, щоб ти ходив. Хоч доведеться дещо відрізати.

— Ріжте. Тільки так, щоб потім було на чому черевики тримати. Щоб не обкручувались. —

І зовсім уже сердито додав — Дядю Васю з мене не зробите! Краще заріжте одразу!

— Ви ще ходитимете, — пообіцяв йому лікар. Й нагримав на Валю, що, не витримавши, розплакалась. — Що це таке?! Припини мені зараз же!.. Скальпель!.. Бинти!.. Терпи, якщо хочеш ходити! — це вже до Анатолія. — Терпи!

— А я що роблю?.. Як повезете до загсу, я взую наймодельніші черевики…

Анатолій аж усміхнувся, пригадав, як Валя його мало не вдарила.

Й одразу ж насупився: ось одпанахають ноги, тоді посмієшся! Будуть тобі не черевики модельні, а милиці. Або й візок з коліщатками. Отака мила дощечка, ремінняччям до стегон прикріплена, і дві колодки в руках: коти куди хочеш! "Громадяни пасажири, пожертвуйте, хто скільки зможе, на моє каліцтво убоге!" Чомусь отой старець, що його побачив колись у електричці під Києвом, виникав найчастіше у спогадах. Вкочувавсь, як похмуре майбутнє, що чекало на нього.

І найстрашніше було, що його стануть жаліти. Ловити співчуття в очах знайомих і незнайомих…

Якось сказав Якубенкові:

— Я, мабуть, не повернусь у Владивосток.

За оці дні, в лікарні, вони дуже зблизились. І не тому, що їхні ліжка стояли поруч чи Якубенко найбільш після Анатолія обморозився (лікар уже сказав, що йому доведеться відрізати ліву стопу). Відкрили один в одному багато спільного, оту душевну спорідненість, яка дозволяє розуміти з півслова, з ледь вловимого натяку. Розуміти отак один одного, мабуть, стали ще тоді, коли спускали Володю. Анатолій відчував, що Якубенкові не треба щось особливо пояснювати: або прийме одразу ж, або так само категорично відкине. Тому просто сказав:

— Я, мабуть, не повернусь у Владивосток.

І був вдячний другові, що той не став допитуватись чому. Лише відповів:

— Поживем — буде видно.

Наче оте: "Я не повернусь" стосувалось і його.

А може, таки й стосувалось?

Анатолій добре пам'ятав оту дівчину, яка прийшла в аеропорт проводжать Якубенка. Всі дівчата й жінки, що, на своє нещастя, опинились поруч, з її появою наче відсунулися в тінь. Буває ж на світі отакий спалах краси!

— Толь, ущипни, — тихенько сказав тоді Пашка: в усі очі дивився на красуню. — Це насправді чи сниться?

— От заробиш од Якубенка по морді — проснешся! — відповів Анатолій.

Але Пашка не вгамувався. Вже в літакові при-ставаїв до Якубенка:

— Не боїшся?

— Чого?

— Що вона тебе спалить?

Пізніше, з двох-трьох скупих слів, знехотя зронених Якубенком, довідався Анатолій, що та дівчина його наречена. Тож Анатолій не був здивований, коли Якубенко сприйняв оту його фразу так, наче вона мала стосунок і до нього.

Поступово привчав себе до думки, що залишить інститут. Бо який з нього геолог? Сидіти десь в камералці, протирати штани? То краще вже тут, на Камчатці, хоча б на тій Ключевській, у вулканологів. Там для нього знайдеться робота, там він якось пристосується. І ніхто не киватиме на його скалічені ноги.

І ще душила образа: слідчий, який спеціаль-но прилітав з Петропавловська, розмовляв з Анатолієм, наче зі злочинцем. Ніби не мав жодного сумніву, що Анатолій винен у смерті Володі Берсеньєва. Під час першої ж зустрічі строго сказав:

— Мушу вас повідомити, що батьки Берсеньєва порушили проти вас судову справу. Вони звинувачують вас у смерті свого сина.

Отак: ні більше, ні менше.

І, може, Анатолій сам винен у тому, що слідчий розмовляв з ним підкреслено сухо: одразу ж наїжачившись, відповідав сердито та уїдливо.

Аякже: він силоміць погнав усіх на Ключевську! Льодорубом. І примусив ночувати проти неба. Щоб обморозились. Він просто дивується тому, що помер лише Берсеньєв.

Чому таким тоном з ним розмовляє? Бо інакше не вміє. Таким уже народився, товаришу слідчий…

— Йолоп! — лаявся потім Якубенко. — Ти думав, що молов?

— А йдіть ви!

— Скажи спасибі, що він не тільки тебе допитував. Що знайшлися більш тверезі голови…

— Чи не твоя?

— А хоча б і моя.

Тоді вони вперше посварились. І саме тоді Анатолій подумав, що не поїде звідси нікуди. Та пропади воно пропадом: й інститут, й усе на світі!

Тож коли прийшов ще один лист від Елли, не відповів. Якщо вже поривати, то з усім одразу.

І невідомо, чим би це все скінчилося, якби Елла прилетіла слідом за працівником прокуратури. Чи не зустрів би і її так, як зустрів слідчого, і, довівши до сліз, попрощався б із нею вороже, щоб спалити всі мости, пообривать всі нитки.

Могло бути й таке. Та Елла, немов здогадавшись, що її чекає, прилетіла не тоді, коли Анатолій лежав, від усього світу одвернувшись до стіни, а через три тижні, коли в нього був час як слід подумати й зрозуміти, що не такий уже оцей світ безнадійний, що не всі його звинувачують. Елла прилетіла тоді, коли Іван Андрійович нарешті сказав Анатолієві, що ноги йому зовсім не відріже, чого він боявся найбільше, а відітне лише обидві стопи, та й то постарається лишити трохи кістки,

щоб у майбутньому черевик не обкручувався довкола ноги і він зміг би нормально ходити.

— Нормально?

— Ну, не нормально, але все ж можна буде ходити, — відповів чесно хірург. — Про гори доведеться забути. А так, по рівному, та ще з гарненьким ціпочком...

"Ну, це ще подивимось! — подумав тоді Анатолій. — З ціпочком!.."

Повернувся в палату незвично веселий і з того дня не міг дочекатись, коли його візьмуть на операцію.

В нього залишаться ноги! Він буде ходити!

Про те, що прилітає Елла, дізналися од Пашки: в'їхав до палати у кріслі, вимахуючи телеграмою:

— Толя! Вітю! Танцюйте!

— Сам потанцюй!

Лежали обоє після перев'язки.

— Дівчата прилітають, а ви порозлягалися моржами!

— Дай сюди! — зірвавсь Якубенко.

Вихопив, прочитав, зблід на виду. Ліг, прикрив долонею очі.

В той день тільки й розмов було про майбутні відвідини.

— Отже, так: щоб дівчата й не здогадались, що з нами… Нічого демонструвати їм наші жалюгідні кінцівки!

— Соплі тримать при собі!

— Та чого ви на мене витріщились? Ще подивимось, хто буде скиглити!

Й особисто до Пашки:

— Якщо надумаєшся розповісти при дівчатах хоч один із своїх смердючих анекдотів, встромимо в унітаз головою!

— Хто смердючіший, ще невідомо. Позаростали, як свині!

— Ай справді, мужики, якось воно не той… Дівчат налякаємо на смерть.

— Полундра! Всім поголитись!

Легко сказать — поголитись! А чим? Поклялися ж ще у Владивостоці: не чіпати борід, поки додому повернуться.

— Хіба що попросити в Івана Андрійовича?

— Він електричною голиться. Електрична наші щетини не візьме.

І тоді пролунав збентежений голос Пашки:

— У мене ось бритва. З лезами.

— Ага! — повернулись в його бік бородами. — Знайшовся-таки віровідступник! На вогнище його! На ешафот!

— Хлопці, їй-богу ж, прихопив машинально! На Ключевській поліз у рюкзак — лежить. Не пам'ятаю, коли вкинув.

— Гаразд, — сказав Якубенко, в нього борода найгустіша, — заради такого випадку прощаємо. Леза які?

— "Нева". Всього одне.

— Ясно. Хотів поголитись таємно? Повернутися красенем? Перехопити всіх наших дівчат?

— На вогнище його!

— Прощаємо й це! — імператорським жестом підняв Якубенко руку. — Давай сюди!

Заволодівши бритвою, виголосив:

— Поголяться всі. Окрім Пашки.

А в Пашки особливо огидна борідка. Кущами.

Сміялися. Просто сміхом заходились, дивлячись на Пашку. І довели його до того, що Пашка став лаятись. Гірше Пахомова.

— Вам, паразитам, хіба телеграми!.. Вам похоронки розносити!

— Гаразд, — сказав тоді Анатолій: він сміявся разом з усіма, і сміх оцей його прямо-таки обпо-ліскував. Ламав похмурість, як кригу. — Заради такої звістки простимо йому й це.

— Тільки з однією умовою, — втрутився Серьожа, — голитиметься після мене.

В Серьожки, в рудопера, не борода — щітка сталева. Машина наїде — скатам кінець! Можна уявити, що лишиться од леза, коли він поголиться.

І тут пожаліли віровідступника Пашку: вирішили, що це вже для нього занадто. Поголиться перед Сергієм.

Голились всією палатою. Намилювали бороди й вуса, помазка не жаліючи, дерли — тільки шкіра тріщала, виринали обличчя, молоді та світлі, з такою єдвабною шкірою, що долоня мимоволі тягнулась — діткнутись, погладити, сто пудів із себе скидали. І молоденька сестричка Ніна, що заскочила перед тим як іти додому, тільки долонями сплеснула:

— Боже, хлоп'ята, це ви чи не ви?

— Ми, Ніночко, ми!

Ніна чомусь розплакалась. Може, тому, що поквапилася вискочити заміж за якогось там лейтенантика, а тут отакі хлопці, а може, й від чогось іншого, бо хто їх розбере, жінок? Хто їх, жінок, розгадає, коли вони можуть за якусь дрібницю, не варту й понюху, так тебе гризти, що світ буде не милий, а разом зібратись та й полетіть, не вагаючись, на край цього ж білого світу, щоб тільки глянути на тебе, тільки діткнутись до тебе, тільки всміхнутись… Отак вони і ввалилися з морозу, дві представниці цього загадкового племені, немов бігли на лекції та по дорозі й заскочили, увішані, як новорічні ялинки, пакунками, з такими щоками червоними, з такими очима блискучими, що світ весь перевернувся в палаті і все, досі застигле й понуре, безнадійне та болісне, тріснуло враз та й, ламаючись, зрушило з місця.

Валя зайшла, звісно ж, першою, і всі бачили тільки її: кожному мимоволі хотілось замружитись. Валя привіталася весело, усміхалася всім, як артистка, і всіх обдаровувала приязним поглядом, але й усміх

оцей, і погляд оцей були якісь безадресні, наче дівчина не бачила, хто перед нею: так дивиться жінка, коли десь поряд коханий. Вона його відразу й побачила, не могла не побачить, і пішла прямо до нього, смикаючи, зриваючи рукавичку, що ніяк не хотіла скидатись, і розкішні губи її вже тремтіли, а він блід усе більше, немов з кожним кроком її спливав кров'ю, і мовчки, й якось аж суворо дивився, на неї.

А при самісіньких дверях, ледь переступивши поріг, застигла ще одна постать, і ніхто, засліплений Валею, спершу її й не помітив, ніхто, крім Анатолія:

— Ел! Якими вітрами? їжакуватий, насмішкуватий, сидів він у ліжку, прикривши ковдрою ноги, і не було в палаті людини, безтурботнішої та веселішої од Анатолія.

— Болить? Що ти, Ел! Давно вже й забули!

В Елли все ще пітніють окуляри, і вона їх, щоб протерти, знімає, і тоді обличчя її стає дитинно-беззахисне.

— Та не журися, Ел, ми ще з тобою поганяєм на лижвах!

Потім, увечері, коли дівчата пішли (зупинились в готелі), Якубенко сказав Анатолієві:

— Тепер мені нічого не страшно.

Анатолій же подумав про інше: як добре, що є на світі людина, якій потрібен твій захист!

Пашку й Пахомова виписали через місяць після того, як полетіли дівчата, бо в обох усе заживало, і вони подалися додому майже цілі: той пальця недорахувався, той — півпальця: дрібниця супроти того, що чекало на Якубенка, а тим більш — на Анатолія. Ось і Дахін своє вже

відбув, і Серьожка-рудопер, повезли на операційний стіл і Якубенка (їхав — показував хлопцям два пальці руки, складені в літеру "V" — вікторія, перемога), Анатолія ж все не брали й не брали, відкладаючи з дня на день, з тижня на тиждень, воюючи за кожен міліметр живої тканини, що мала нарости на його оголених кістках. І як йому не хотілося часом закричати: "Ріжте!" — до відчаю хотілось, — яка чорна розпука не підступала часом до нього, він все ж знаходив у собі сили терпіти й лежати, лежати і терпіти, бо все життя його тепер складалось суціль із терпіння… Терпіть до того дня, коли Валя з особливо ласкавим обличчям, цей операційний ангел у білому, вкотила свій "катафалк" і спитала його так, наче від нього залежало, робити операцію чи не робити:

— Поїхали, Толю?

— До загсу?

— До загсу, — вперше погодилась вона й головою кивнула, ще й зблиснули сльози в очах, але що то за наречена без сліз!

Хоч Анатолій одразу ж на неї й нагримав:

— Валю, кому треба плакати, вам чи мені?!

— Якщо до загсу, то, мабуть, таки мені, — розсміялась крізь сльози сестра.

— Отак краще. Запам'ятайте, Валюшо: вам дуже личить, коли ви всміхаєтесь. Тож частіше всміхайтесь!

І ще спитав Івана Андрійовича, коли вже лежав у операційній:

— Так триматимуться на ногах черевики?

— Триматимуться, — запевнив хірург, весь у білому, наче привид із стерильного світу, куди вплив Анатолій.

— Глядіть же. Бо я ще маю поставити ногу не на одну таку гірку, як Ключевська! Чуєте, лікарю!

— Укол, — сказав лікар, і Анатолій перестав існувати…

ЙАнатолій перестав існувати: на ті кілька годин, поки його оперували. Отямився ж у білій палаті: такій неприродно білій, наче з неї вицідили всю кров — до краплини. І тиша стояла така, мов за чорними вікнами вже не було нічого живого. Анатолій вплив у свідомість у освітленій яскраво палаті, тож перше, що він усвідомив, було світло, яскраве світло під стелею, що різало очі. Він склепив щосили повіки, та одразу ж їх і розтулив, бо вдалося нарешті зібрати скалки однієї й тієї ж думки, яка жила в ньому весь оцей час, поки був непритомний, зібрати і склеїти:

"Ноги!.. Де мої ноги?.."

Бо йому вже здавалось, що він лежить без ніг.

Рвонувся на ліктях, глянув і впав. Все попливло, закружляло нудотливо, і він, щосили стуливши повіки, видушив гарячу, як вуглина, сльозу: ноги були на місці!

Потім знову звівся на лікті. Ворухнув одною стопою, другою, якісь огризки ворухнулись у відповідь, напинаючи простирадло, і біль, звичний біль враз ожив і, ожившн, заструмував вогнем у коліна, у стегна, і він так зрадів тому болеві, що розсміявся уголос: ноги йому таки зберегли!

А потім мучився, як ще ніколи, здається, не мучився: ноги наче мстили за те, що він їх надумавсь обрізати, і з кожною годиною, з

хвилиною кожною боліли все дужче. Все тіло взялося кривавo-червоними плямами, понабрякали повіки, заклало ніс, горло, він став задихатися. Крізь вузенькі щілини, крізь червоний туман ледь бачив, як метушились довкола постаті в білому, якісь нереальні, потойбічні голоси добивалися до нього, щось наполегливо питаючи, потім губи йому розвели, вставили тверде й кругле — і з шипінням, з свистом, розпрямляючи зведені судомою легені, полилась прохолода. Він її пив і все не міг напитись.

— Треба зняти кілька швів, — долинув голос, і той голос був дуже знайомий, але Анатолій ніяк не міг пригадати, де його чув.

— Кілька?

— Давай.

Затріщало в ногах; щоб не застогнати, він щосили вп'явся зубами в мундштук.

— Може, ще кілька?

— Можна.

Потім йому казали, що в нього почала розвиватись гангрена.

— В сорочці, вважай, народився: з того світу витягли.

В сорочці чи не в сорочці — то ще як сказати! Але якщо вже повернули у цей світ, то вчепися у нього зубами й не відпускай, і коли Анатолія перевели в загальну палату й Іван Андрійович дозволив опускати потихеньку ноги додолу, він сказав сам собі, що з першого ж разу дійде до дверей. Сам, без жодної помочі.

Діждавшись, поки лікар вийшов з палати, сів, скинув з ніг простирадло.

Ноги були оббинтовані старанно, він уже мав час їх роздивитись — під час перев'язок… Іван Андрійович свого слова дотримав — лишив, що зміг, і черевики таки, мабуть, будуть триматися. Він ще походить, що б там не казали, і треба починати зараз, негайно, не марнуючи й секунди.

Отже, так: опустить спершу ноги…

Вони на очах почали набрякати, гаряче наливатись свинцем.

Болить? Вже дуже болить? Нестерпно болить? А ти як хотів, щоб не боліло? Тоді лягай, лишайся калікою!

Встати!

Ось де справжній біль! Ось вони, ягідки!

Витримаєм! Зціпимо зуби й витримаєм!

Бинти враз взялися червоним.

А ти чого чекав? В мені ж кров — не водиця! І годі дивитись униз! Прицілься на двері й — бігом!

Добіг, ухопився за ручку й одразу ж примусив себе одірватись од неї. Боявся — прикипить долонею.

Бігом назад! Бігом, поки не втратив свідомість!

"Божевільний!" — зойкнуло ліжко, коли він, добігши, упав. На подушку, на спину, з усього маху, наче у воду. І чи то застогнав, чи то посміхнувсь: "Переміг!"

— Толь!

Дахін в усі очі дивився на підлогу.

Одірвав од подушки голову, подивився й собі.

На підлозі, від ліжка до дверей і знову до ліжка, відпечатались криваві сліди.

— Може, обійдемо?

— Чому? Гірка ж зовсім дрібничкова!

Хоч сам у душі ще вагався: досі ходив лише по рівному. Але скільки по рівному човгати? До яких пір ти себе жалітимеш?

— Ел, доганяй!

Присів, відіпхнувся, помчав. Все швидше, швидше — між високими соснами, що так і мелькали золотистими стовбурами.

Невеликий горбочок виник раптово, як замаскована міна. Удар, кидок, гострий пронизливий біль. Точнісінько так, як отам, на Ключевській. Сосни гойднулись то в один бік, то в другий.

— Я ж казала! — Елла, що вже поруч, замалим не плаче. — Давай допоможу.

— Відійди.

А що вона все ще хотіла взяти його попід плечі, закричав зовсім уже люто:

— Кому сказав, відійди!

Похмуро, на неї не дивлячись, звівся, взяв палиці, обтрусив сніг. З ненавистю глянув на горбик, що знову зачаївся невинно. Стис губи, повернувсь, подерся догори.

— Толь, ти куди?

Не відповів. Всього себе зосередив на кожному кроці, "ялинкою" вивертаючи ноги, щоб не їхали донизу лижви. Все більш мокрішали ноги. "Знов крові назбирається!" Щоразу після отакої прогулянки хоч викручуй шкарпетки.

Жарко. А гірка не така вже й низенька! Добре б перепочити, та Елла дивиться в спину.

"Ні, мадам, не діждетесь!"

Нащо він її щоразу з собою бере?

— Толь! — знизу благально.

Не оглянувся. Ставив лижву за лижвою, видираючись вгору.

Ось нарешті й вершина. "Вершина!" — усміхнувся зневажливо. А що, для нього — вершина! Ельбрус, пік Комунізму, Джомолунгма. "Еверест— дев'ять верст". Хоч претендуй на медаль.

Розвернувся. Елла все ще стояла біля того проклятого горбика, дивилася вгору. Уже не гукала — мовчала. Знала, мабуть, що не вмовить: ні сльозами, ні криком.

Перехопив міцніше пальці, набрав повні груди повітря. Відштовхнувся щосили й — донизу.

Знову золотисте мелькання стовбурів, тугий посвист повітря, лоскітне відчуття наростаючої швидкості. Ще, здається, хвилина — і ти злетиш над землею. І горбик, позначений Еллою, невідступний, як доля.

Удар, кидок, ще удар, і крізь біль, крізь гарячий туман — радісний всепоглинаючий спалах: не впав!.. Ну, що, Ел, ми ще себе покажемо, візьмемо не одну таку гірку, а може, й вищі, дай тільки час, бо не все зразу, Ел…

Ладен був обійняти її, а вона стояла застигла, мов усе ще не вірячи, що він не лежить на снігу, скорчений од болю.

Потім ступила до нього:

— Толь…

Щось таке гаряче ворухнулося в грудях, що він, соромлячись того поруху, ввігнав палиці в сніг, відштовхнувся щосили, вигукнув:

— Ану, здоганяй!

Вперед! Тільки вперед!

Назустріч сонцю, морозу й снігові…

Щонеділі вони обов'язково вирушають за місто.

Чисте, пропечене першими морозами повітря, ліс, наскрізь пронизаний холодними променями, недоторкана снігова пелена і така тиша, що боїшся її порушити. Прогуде лише десь в піднебессі невидимий звідси літак та з глибини лісу, поміж застиглих дерев, долине якийсь звук таємничий: звір не звір, людина не людина, привид не привид — лісовий якийсь дух, в якого ми давно перестали вірити, якого зреклися, проголосивши запально, що його нема і бути не може, а він є, він лише головою покивує та посміюється в свої сріблясті вуса й бороду на нашу категоричність дитячу, він лиш поглядає лукаво з-під своїх засніжених брів: "А що ви заспіваєте, коли віч-на-віч зіткнетесь зі мною? В дикій пущі, посеред темної ночі". Ліс наче зітхне, білий сон додивляючись, і той подих одвічний так тебе всього й пронизе, так і омиє, так у душу й хлюпне, наче ліс припав до твого обличчя розпашілого та й дихнув: вуста у вуста.

П'ять, десять кілометрів, все глибше й глибше в ліс, а потім перепочинок на якійсь особливо затишній галявині й підобідок — на куций студентський бюджет: ковбаса найдешевша чи сала шматок, та навпіл цибулина, та гарячий, із термоса чай, — Анатолій завжди стільки сипав заварки, що Еллі потім снились лише коричневі сни.

А там — знову вперед, і, дивлячись на енергійно націлену постать, Елла ніяк не могла позбавитись думки, як він все це витримує, але спитати не наважувалась: запитала одного разу та й ледь язика не одкусила. Так глянув на неї. Глянув і сердито сказав:

— Якщо ви ще раз, мадам, поцікавитесь моїми кінцівками, можете продавати свої лижви!

Анатолій же, повертаючись щоразу в гуртожиток (з прогулянки, з лекцій — все одно), одпа-рював ноги. В розчині марганцівки. Потім густо змазував бальзамом Вишневського.

І на лекції, й на прогулянки взував лиш вібрами. В іншому взутті він просто не зміг би ходити: згиналися б підошви. А тут: набивав побільше вати, натягав по кілька пар дитячих шкарпеток (пробував спершу одягти звичайні, підгинав, обрізав — ходити не міг. Шкарпетки збивались валками, а обрізані впивалися швом. То й додумавсь нарешті до дитячих шкарпеток: були наче на нього).

І щоночі, поки й засне, пригойдував біль.

Звик до нього й не уявляв уже, що може бути якось по-іншому. Заново вчився ходити, бігати, ковзатись на лижвах, підійматися в гори й спускатися донизу. Він освоював цю нехитру науку з такою затятістю, наче від цього залежало, жити йому чи не жити. І не дозволяв собі й на хвилину розслабитись.

Щоранку, після обов'язкової зарядки й холодного душу, причісував перед люстром своє непокірне волосся. Причісував і сам себе запитував:

— То як, мужик, не здаєшся?

"Мужик" усім своїм виглядом засвідчував, що й не подумає здаватись.

Енергійно — тільки так! — взувався і полишав гуртожиток. До пізнього вечора. Хоч як не боліло. Хоч як не хотілося іноді роззутись і глянути, що там з ногами.

Мав попереду визначену твердо мету: знову піднятися в гори.

В першу чергу — на Ключевську. Пройти тим самим маршрутом, яким підіймалися з Берсеньє-вим.

Рішення це прийшло після випадкової зустрічі з батьками Володі.

Минуло півроку, як він повернувся з Камчатки. Позаду лишились важкі розмови з слідчим: батьки Володі таки подали на нього до суду. Певну роль зіграв тут і Пашка: комусь десь ляпнув, що в усьому винен Анатолій. Наче той був хворий, усім це видно було. Анатолій же взяв і погнав Володю в гори. Чутка покотилась, обростаючи все новими деталями, поки й докотилась до зламаних горем батьків.

Прибіг Пашка, клявся, бив себе в груди:

— Старий, я зовсім не це говорив! Плюнь мені в вічі, як я щось таке сказав!

Але що значили всі оті запевнення й клятви супроти чуток! Що вони значили супроти батьківського горя, пекучої думки про те, що винуватець смерті їхнього сина лишивсь непокараний!

— Чому ти не сходиш до них? — питали друзі. — Не розкажеш, як було насправді?

Анатолій не йшов, бо знав наперед: не повірять. Що б не казав — не повірять. Тим більш не повірять, що їхній Володя мертвий, а він, бач, живий. Тут бліднутимуть найпереконливіші докази, німітиме будь-яка логіка, тут всі на світі слова нічого не важитимуть і каламутнішатиме найпрозоріша істина.

Анатолій — злочинець, Анатолій убив їхнього сина. Отже, його треба віддати до суду…

Врешті слідчий, який сам більше місяця невідступно тельбушив Анатолія, вирішив показати батькам Володі отой фільм, що його зняв на Ключевській Серьожка-рудопер. Це був, власне, й не фільм — окремі кадри, що їх вдалося вихопити Серьожці на п'ятдесятиградусному морозі, коли Анатолій з Якубенком спускали мертвого Володю донизу (хто міг подумати, що в Серьожки, теж обмороженого, вистачить

мужності й сили в ті трагічні години щось фотографувати!)… Тож це були окремі кадри, вихоплені з тих подій, що навально мчали сніговою лавиною, погрожуючи їх усіх змести в небуття; відвойовані в космічного холоду, в нещадного вітру кадри, коли висмикнуті з рукавиць пальці біліють прямо на очах, стають як цурпалки (недаремно в Серьожки, в єдиного, були поморожені й руки), а око примерзає до видошукача, коли навіть рухи живих здаються настільки уповільненими, наче вони давно вже мертві й переставляють ноги лише за інерцією.

Анатолій — Берсеньєв — Якубенко…

Якубенко — Берсеньєв — Анатолій…

Дві зігнуті, до краю напружені постаті, що тягнуть обв'язаний труп… Утримують важкий, як крижана брила, труп, щоб не зірватися разом з ним, не відлетіти…

Потім — лише удвох.

Анатолій — Берсеньєв.

Якубенко — Берсеньєв…

На колінах, на всіх чотирьох, зариваючись обличчям у сніг, з останніх сил, які ще лишились, тягнуть вони Володю Берсеньєва. Тягнуть з такою затятістю, що лежить уже за межею здорового глузду. Що хочеться закричати: "Навіщо?! Для чого?! Ви ж йому все одно нічим уже не поможете?!" А вони все тягнуть, тягнуть, тягнуть… Тягнуть, наче приречені… Тягнуть, як прокляті. І годі до них догукатись.

Німі фото, застиглі постаті. Скупі кадри, миттєві уривки трагедії. Кольори лише чорно-білі, різкі, як та правда, яку вони зафіксували. Ось як це було й не інакше.

І коли вони зустрілись, Анатолій та батьки Володі Берсеньєва, оті фото, ті кадри незримо стояли перед ними.

Анатолій відчув, як у нього зблідло лице. Досі не повірив би, що це можна відчути. Змерзло, взялося жаром, стягнулось, звелося судомою, але щоб коли зблідло!..

Відчув. Так, немов зустрів не батьків — самого Володю. Не живого — мертвого. З застиглим, інеєм вкритим обличчям.

Що вони йому сказали? Що він їм сказав? Про що взагалі говорили ті кілька хвилин, коли стояли посеред раптом спорожнілої вулиці? (Люди, машини, будинки, навіть хідник під ногами — все кудись щезло, а весь простір наглухо замкнувся довкола).

Не пам'ятає. Не міг пригадати, як я не допитувався. В усякому разі, про Володю не було мовлено жодного слова. Хоч він весь час був поміж ними. Мертвий Володя. Володя живий.

— Здається, вони запитали, як моє здоров'я.

— І все?

— Не пам'ятаю… Пам'ятаю лише, що мені дуже хотілось оглянутись, коли ми, попрощавшись, розійшлися…

— Оглянулись?

— Ні. Весь час здавалося, що вони стоять і дивляться в спину…

Отоді, саме тоді Анатолій і дав собі клятву: поставити Володі пам'ятник. Не на кладовищі — на Ключевській.

— А як же позов у суд?

— Позов вони, здається, забрали… Та й яке це має значення! — відмахнувся з досадою. — Я мусив поставити Володі пам'ятник. Мусив!..

Зустріч відбулася весною, наприкінці травня. І попереду було літо. Цілісіньке літо, довгі три місяці, протягом яких Анатолій кудись мав себе подіти. Підлікувать свої ноги.

Додому, до матері? Не хотів про це навіть думати. Ким завгодно, тільки не сином-калікою. Писав їй веселі листи, повідомляв, що цього літа доведеться податись на практику, то приїхати додому, мабуть, не вдасться. "Тож почекаємо, мамо, наступного літа, час пролетить непомітно, незчуєтесь, як я приїду в гості: на цілісінький місяць". І в кожному листі додавав, що активно займається спортом, стрибає і бігає, — "не дуже, сину, там бігай, бо, гляди, ще й ногу звихнеш або й зламаєш, тут ось один у нас добігався, що другий місяць лежить у гіпсі", — Анатолій читав материнську засторогу, читав і всміхався про себе, бо звихнути ногу чи, тим більше, зламати йому не світило ніяк. Анатолій подумав, подумав та й влаштувався у камералку, де взимку геологи обробляють матеріал, зібраний під час польового сезону, а влітку лишаються тільки літні жінки, та вагітні, та молоді матері, які годують немовлят, — Анатолій і засів поміж ними: на все літо, на цілих три місяці, коли здохнути можна від нудьги, від одної лише думки, що твої однокурсники-друзі бродять зараз в тайзі, чи в тундрі, чи в горах, а то й у пустелі, з геологічними молотками й польовими щоденниками, і їм у вічі світять малі й великі пригоди, а ти тут зарився в папери, як щур, сидиш і не знаєш, як під кінець робочого дня вийдеш з-за цього проклятого столу. Бо кожного дня, з кожного годиною камеральної служби, непорушного сидіння ноги розбухали все дужче й дужче і часом здавалось, що він їх з-під столу й не висмикне: або стіл доведеться розбивати, або ноги обрубувати.

А тут іще жіночки, всезнайки та всепідглядай-ки, яких все на світі цікавить, стали все частіш перешіптуватись, поглядаючи з осудом на

Анатолія, і йому не треба було особливо й замислюватись, щоб здогадатись, про що вони перешіптуються, бо одна з них проголошувала цілі монологи, не приховуючи навіть, кому вони заадресовані.

Була ця досить красива на вид дамочка такою чорнющою, що ворон здавався б поряд з нею блондином: природа зліпила її не з плоті людської, а з антрациту. Тож в ній гоготіло стільки вогню, що його вистачило б на середніх розмірів домну. За коротке подружнє життя вона встигла спалити двох чоловіків, а це допалювала третього.

І тепер той вогонь переметнувся на Анатолія.

Зненавиділа його ще до того, як він появився на роботі. Молодий, здоровий, тільки вступає в життя, а вже шукає, де легше. Затесався поміж жінок, і ні стида йому, ні сорому: плюй у очі — скаже, що божа росичка! Батечків синочок, мамин мазунчик — гидко дивитись!

Не зверталась особисто до нього, казала: "Є такі люди". Палкі тиради, гнівні монологи, уїдливі репліки вогняними стрілами летіли в "таких людей" і поціляли несхибно в Анатолія.

Він же лише посміювався. Його тішив той гнів, священна та ненависть. Отже, вони не помічають нічого, не здогадуються навіть про його скалічені ноги.

Цю жіночку варт було видумати, якби її не було насправді!

Підкидав на її святий вогонь якомога більше хмизу.

А що, хай дурні йдуть у поле! Мерзнуть у тундрі, гибіють в горах. Недаремно ж співається в пісеньці: "Умный в горы не пойдет…"

Правильно, тільки йолоп останній посоромиться стать за прилавок! А він особисто, як тільки отрима диплом, піде торгувать мінералкою. Або ще краще — пивом.

Батечко — начальник торгу?.. Беріть вище, міледі: заступник міністра мій батечко. Так що знайте, з ким маєте справу!

Довів їх до того, що перестали вітатись.

Потім, як і треба було сподіватись, розкрилася правда. І ота брюнетка жагуча фурією влетіла до камералки:

— Ви!.. Ви!.. Як ви сміли?!

Задихалась від обурення, гніву, від сорому.

— Я вас бачить після цього не можу!

Смертельно ображена, схопила зі свого столу папери, запхала до сумки, вибігла геть. І не появлялася більше.

— Навіщо ти так? — спитала з осудом Елла, коли він, сміючись, розповів про фінал цієї кампанії. — Це ж жорстоко.

— А не жорстоко було кидати всі оті репліки? — спитав Анатолій. — Нічого, до речі, про мене не знаючи. — Глянув донизу, на грубі вібрами, задумано мовив — Цікаво, як вона могла дізнатись? Невже ходила в інститут?

До кінця літа просидів Анатолій в тій камералці. Спершу жінки були як побиті, а потім, посміявшись разом з Анатолієм ("Ну, ви ж і штучка!"), прийняли його в свою не так дружню, як балакучу сім'ю. Отак і працював Анатолій до осені, до початку занять, і жодного разу не сів на

трамвай чи тролейбус: тільки пішки, як не боліло, щоденно переступаючи через "не можу", долаючи вогняний той рубіж, за яким уривалось, здається, всяке терпіння.

І коли дочекався, коли вийшов уперше до лісу (сам, навіть Еллу не взявши), коли став і поїхав, з кожним метром все сміливіше та сміливіше, коли сталося диво і лижви покірно понесли його по білій поверхні (що всі болі, що всі муки на світі!), коли зрозумів, що знову буде ходити на лижвах — бігать по рівному, спускатися з гір, тоді вперше повірив по-справжньому, що він таки побуває на Ключевській і поставить там Володі Берсеньєву пам’ятник…

І що зробить це в роковину загибелі Володі Бер-сеньєва…

Отут я підходжу до того, що з самого початку роботи над повістю висло наді мною важкою брилою. Над моєю уявою, моєю, якщо хочете, совістю.

Я не повірив Анатолієві, коли він сказав, що рівно через рік не тільки піднявся на Ключевську, а й пройшов найскладнішим маршрутом по вершинах ще трьох вулканів: Авачинського, Коряк — ського й Каменя. Не те що не повірив, я не міг не вірити тому, що розповідав Анатолій, бо за кількарічне знайомство мав змогу переконатись в його якійсь іноді аж жорстокій правдивості: в усьому, в найменших дрібницях, з будь-ким, незважаючи на вік, чини та посади, в правдивості навіть тоді, коли вона йому була явно на шкоду, — кам’янів лиш обличчям та очі загорались особливо чорним вогнем… За ці роки я ні разу не спіймав його на фальші, тож не мав жодного права йому не вірити; а все ж якийсь сумнів весь час ворушився в мені, бо я не міг забути, якою дорогою ціною дісталось йому оте перше сходження на Ключевську, а тут же — чотири вулкани підряд, чотири найскладніші маршрути, знову взимку, знов на морозі й вітрі, та до того ще й з ногами скаліченими, які не встигли й залікуватись як слід! Та й ще на чолі великої групи: чотири дівчини і п'ятеро "мужиків", значна частина яких підіймалася вперше… Тут уже забудь про свій біль, не дай прорватись назовні

найнепомітнішою гримасою: вісім пар очей дивляться на тебе, вісім пар рук, вісім пар ніг повторюють кожен твій рух, йдучи слід у слід за тобою.

Як йому це вдалося? Як він на це зважився?

І, до кінця змучений сумнівами, я відчув, що втратив право на розповідь. Про те, як вони прилетіли на Камчатку, вирушили в крижаний свій похід.

Тож надаю слово Анатолієві: отим скупим записам, які я похапцем робив у наметі, в Зор-Бурулюкові, на висоті чотири тисячі двісті. Вночі, при тьмяному світлі однієї лампочки, коли я писав майже навпомацки, похапливо кидаючи рядок до рядка, з надією пізніше впорядкувати безладні ці записи. А тепер подаю їх, не міняючи й слова.

"Рівно через рік — на сходження.

Перший — Авачинський вулкан, найлегший маршрут. Щоб себе перевірити.

Дуже важко було спускатись донизу. Підошви, як ноги не ставив, згинались. П'ятка провалювалась, а носок ні. Йшов останній, щоб не бачили.

На Корякський: маршрут 2-А, для значкістів. У зв'язці льодоруби, кішки. Піднялись на вершину.

Економив запас терпіння.

Склали тур, як і на Авачинській, свою записку лишили, а попередню забрали.

Наростала впевненість у власних силах.

На Камінь, — по фірну, два кілометри гребенем. Хода в три такти: загнав льодоруб, носком з усіх сил у фірн, другим носком, тоді знов льодоруб.

Щоразу наче бив щосили босою ногою об камінь.

Йшли вже шість днів, з'їли все, лишилось на один сніданок. Радилися: підніматись на Камінь чи послати когось за продуктами? Вирішили: підніматись! О другій ночі — підйом, о четвертій — вихід.

О третій пополудні зійшли на вершину. Сніжок посипавсь, блискавки й грім. Спуск: дуже круто, фірн — як крига, спиною до схилу, ногу на всю підошву і з усіх сил — льодоруб.

Вітя поставив ногу боком, полетів головою донизу. Затримавсь на репшнурові.

Коли вийшли на сніг, всі розв'язалися. Плювати на те, що немає продуктів!

Що з моїми ногами було… Суцільний біль.

Пішли на перевал між Каменем і Ключевською, напнули намети, послали за продуктами.

День відпочивали-раювали.

На другий день — знову на Камінь, маршрутом 4-А, найскладнішим. Суцільна крига. Забивали гаки. Гребінь гострий, як ніж.

Сходження, яке аси робили за двадцять годин, ми — за тринадцять.

Стали спускатись.

Вітя знову зірвався, полетів головою донизу. Я ще хотів запитати: з чавуну вона в нього, чи що?

Попередив:

— Якщо ще раз зірвешся — поїдеш додому!

Більш не зривався.

Камінь — чотири тисячі сімсот шістдесят. Найскладніший маршрут…

Зробили…

Тепер нічого не страшно!

Піднялись на Ключевську. Сонячна погода, чудово видно кратер. Виклали піраміду з каміння, закріпили пам'ятну дошку (коли загинув Бер-сеньєв), понікельований льодоруб.

Знайшли пам'ятну дошку на честь століття з дня народження Леніна. Постояли.

Спуск. Був кулуар. Боки снігові, а жолоб — суцільна крига. Я ще подумав: зірватись у такий — ніщо не затримає. Все одно, що кинутись у водоспад.

Спуск траверсом, по снігу, по самому краю. Елла оступилась, полетіла в кулуар. Крутонуло, вирвало льодоруб, понесло.

Я йшов позаду, все одно не встиг би нічого зробити.

І тут Вітя — за нею. Прямо у жолоб, на кригу.

Як збіг донизу — не пам'ятаю.

Застряли внизу, в пухкому снігу.

Елла загубила окуляри, льодоруб, сидить, плаче..."

Тут я, пам'ятаю, перебивши Анатолієву розповідь, запитав:

— Чого вона плакала? Забилась?

— Можливо, — відповів Анатолій.

Я не записав цього до блокнота: відчував, що не заспокоюсь, поки не з'ясую, чого вона плакала. Запитав про це Еллу вже в Душанбе. Вона усміхнулася зніяковіло, поправила окуляри:

— Ви знаєте, яка була моя перша думка? Що Анатолій прибіжить і буде лаятись. Того й плакала...

Продовжую цитувать Анатолія:

"Вітя Шкарбан сидів поруч з Еллою. Бинтував похмуро й мовчки руки. Завжди мовчав.

Поки йшли, вона декламувала вірші. Брели до наметів.

Ноги горіли, дороги не вибирав, все — для Елли.

Синці були, переломів не було.

Зупинились біля озерця. Взяв каску, налив гарячої води, гіішов за намет, щоб не бачили, попарив ноги.

Всю ніч Еллина голова на моїх колінах. Сидів, бо вона одразу ж заснула.

Відпочивали два дні.

Потім — на Петропавловськ.

Не обморозився ніхто..."

І подальші записи. Вже не про Камчатку — про Памір. Куди він перебрався з Владивостока, випросивши вільний диплом.

— Сказав, що лікарі рекомендують теплі краї. Для одужання.

— А насправді?

— А насправді: Душанбе і найвищі гори під боком.

— Таки не каялись?

— Не каявся...

"Ходив цілий рік у вібрамах і в трикотажному костюмі для тренування. За п'ять шістдесят. Кожну зайву копійку — на альпіністське спорядження й книжки.

Жив у дуже богомільної бабусі: співала псалми по чотири години підряд. По всіх стінах — ікони, лампади, свічки. Пропах ладаном на все життя. На роботі скоса поглядали: думали, щодня відвідую церкву.

Кімнатка: два на три, ще й без дверей. Співає, співає, тоді й просуне голову:

— Не заважаю?

Терпів. А де було жити? Спасибі й за це.

Зате субота й неділя мої. Рюкзак з альпіністським спорядженням і — на автобус. У гори.

Товариство "Хаселот", тобто "Врожай". Зібралися зубри, альпіністи з дуже серйозною скеле-лазною підготовкою. Всі — у калошах, один я — у треконях. Калоші для скель — найкраще взуття.

Помітять, що я відстаю, роблять вигляд, що втомились. Привал.

Мужики — таких пошукати!

Працював у "Дорпроекті": бив шурфи, відбирав проби, документував.

Потім знайомий геолог допоміг влаштуватися в "Діпрозем": інженерно-геологічна зйомка всіх річок Паміру. Весела робота!

Хотів у памірську експедицію, домовився з Авер'яновим весною на Бартанг, але треба було пройти медичну комісію.

Невропатолог:

— Де твій військовий білет?

— На прописці.

— Принеси.

Нікуди діватись, приніс.

— Чому знятий з військового обліку?

— Палець відрізали.

— Не бреши. Через одного пальця не знімають.

— Ну гаразд, всі пальці. Вам досить?

Погнав до хірурга.

— Вам не можна працювати в горах!

Я йому довідку про чотирнадцять сходжень на Камчатці.

Послав до головного лікаря.

— За інструкцією вам робота з тривалим перебуванням на ногах протипоказана. Міняйте професію.

— Протипоказана? Міняти професію? Ану пішли, я тобі на стометрівці п'ятдесят метрів фори дам!

Не прийняли все одно.

Ну, зачекайте: принесу медаль всесоюзної першості, тоді будемо розмовляти по-іншому!

Три роки з хлопцями в гори ходив. Підробляв медичні довідки, щоб допускали до сходжень, виконав кандидата в майстри спорту.

Потім — сходження на пік маршала Жукова.

Маршрут вищої категорії складності. Технічний клас — стінне сходження. Все залито кригою. В Рушанському хребті.

Гірка — гігантський кристал. Нижня прямовисна стіна — вісімсот метрів, верхня, зубом, — п'ятсот. Абсолютно прямовисний схил. Часто навіть мінусовий… Що таке мінусовий?.. Це коли зависаєш у повітрі, а до стінки не дотягнутись рукою.

Нас, шестеро, вилетіло спершу в Рушан, а звідти вертольотом у базовий табір. В липні.

Рушили в розвідку. Одна група вийшла на перевал: оглянути пік. На вершині, на башті — гігантська снігова шапка. Зірветься — змете, як комах!

Табір № 2 — для команди, яка йтиме на штурм. На морені, під льодовиком. Два намети.

Сиділи, дивились на стіну, вивчали в біноклі.

Пішло двоє. За день обробили вісімдесят метрів. Забили гаки, вірьовки навісили.

Зіпсувалась погода. Знайшов моріони, гірський кришталь, польові шпати. Вся команда заразилась: кинулась вибивать по моренах.

Капітан команди лаявся:

— Проклятий Анатолій, всю команду звів з ума!

Закон альпініста: йдеш на штурм, побачиш золотий самородок — переступи.

Весь час насторожено дивились на верхню башту, на снігову оту шапку.

Два дні валив сніг. Під кінець третього все здригнулось од гуркоту. Вискочили з наметів: довкола верхньої башти клубочиться білою хмарою сніг. Як атомний вибух.

Розсіялось — зітхнули полегшено: снігова шапка щезла..."

— Ну, а якби обвалилось пізніше? Коли вийшли на штурм?

— Тоді, шановний Анатолію Андрійовичу, ми з вами не лежали б в оцьому наметі...

"Другого дня вийшли на штурм нижньої стінки. Вісімсотметрової.

Йшов останнім. Вибивав гаки, що лишались за нами, складав у рюкзак. Весь час гойдавсь маятником. Та ще й треконі погано тримали. Хлопці ж — у вібрамах, а на особливо складних ділянках — у калошах.

Дуже важкий день — весь час висів.

За цей день, з шостої ранку до четвертої ночі, пройшли заплановану відстань. На особливо складних ділянках рюкзаки витягали на вірьовках. Я подавав. Коли тягнули, зривалось каміння, сипались іскри. Вкреше таким камінцем — забудь, як і звали. Заморився смертельно. Піднімавсь по вірьовці, на затискачах.

Ночували на прямовисній стіні, збившись до гурту. Команда почуває себе краще, коли всі поруч.

Вранці не в спромозі йти далі. Ледь подолали двісті метрів. Заночували в печері, відпочили.

Третього дня я з капітаном пішов уперед. Вирубали східці в кризі на траверсі, добрались ще до одного грота. Втоптали сніг, од води, що капотіла на голови, відгородились плащами.

Рюкзаки підіймали на блоках.

Ночували у гроті.

Вранці пройшли загладжені "баранячі лоби", впритул наблизились до башти.

На ніч влаштувались хто де міг — на вірьовках. Я вирубав у кризі вузеньке сидіння, поклав по-ролончик, усівся, пристебнувшись до карабіна. Ноги — в рюкзак. Коли забивав гак, впустив молоток. Молоток полетів, навіть не торкнувшись стінки. Мінусовий схил.

Другого дня всі піднялися на вершину.

Спускались по стіні цілий день. До кулуару. Йшли мовчки: давалася взнаки втома. Вісім діб на грані можливого. Заночували. Зірки, небо, чорна башта — не вірилось, що ми на ній побували. Виспавшись, стали спускатися в базовий табір. Не поспішали.

В таборі зустріч: традиційний компот.

Бронзові медалі.

А в тисяча дев'ятсот сімдесят п'ятому — золоті".

— Коли я прилетіла в Душанбе, Анатолій зустрів мене злий, наче шершень, — розповідала Елла.

— Ти чого прилетіла? За мене заміж виходити?

Я так розгубилась, що в свою чергу спитала:

— А що, не можна?

Елла й досі не може без сміху згадати, яке було лице в реєстраторки загсу.

— Я думала, що її стукне інфаркт. Або кинеться до телефону — викликати міліцію.

Вони мали розписуватись третього жовтня.

О дванадцятій рівно. А першого жовтня Анатолій вирушив штурмувати чергову вершину. Це сходження для нього було особливо важливе: генеральна репетиція на "золото". Двадцять дев'ятого вересня, виряджаючи Еллу з базового табору (Елла мала раніше поїхати в Душанбе — дошивати весільну сукню), Анатолій пообіцяв, що другого жовтня обов'язково повернеться. Гірка ж не дуже складна, протягом доби вони "зроблять" її, а за добу, що лишиться, він якось уже зуміє добратись додому.

— Так що готуй, Ел, весільну свою амуніцію! А за мною затримки не буде!

Вже першого жовтня, дошиваючи сукню, Елла втратила рештки спокою: думками була з Анатолієм. Вона добре роздивилась ту "гірку", коли була в базовому таборі: прямовисна стіна, з такими карнизами й виступами, що страшно було дивитись, не те що видиратися на них, і особливо один вертикальний жолоб, по якому час від часу з гуркотом сипалось каміння. Вони обов'язково мали його перетнути. І не раз навіть, а двічі: підіймаючись і спускаючись. Еллі марились розпростерті тіла, що летіли разом з камінням донизу.

А тут іще шлюбні подружки:

— Як ти за отакого заміж виходиш? Перед весіллям попертися в гори!

Сукня була пошита, біла, як цнотливість наречених, що ступають на килим, за яким починається вже подружнє життя; сукня була приміряна Еллою і подругами Еллиними, які тільки збиралися заміж або ще не збирались; сукня була обережно, самими мізинцями, знята, надіта, на плечики та й повішена на гвіздок у стіні (шафи тоді ще в них не було: стіл, ліжко стареньке, на якому одлежало не одне покоління весільне, етажерка з книжками і дві табуретки); сукня висіла, наче картина, Анатолія ж не було й не було, Анатолій не появився ні другого жовтня увечері, ні третього вранці, і Елла вже й не про сукню думала, не про весілля, а про отой жолоб, по якому летіло й летіло каміння.

— Роздумав! — казала одна з подруг. — Вони всі такі: поманять, та й у кущі!

— А може, десь застряв, — втішила інша. — Може, й убило.

— Та нічого з ним не сталось! — заперечував друг Анатолія, що прийшов вранці третього жовтня. — Його й скелею з ніг не зіб'єш! Не те що якимось там камінцем!

— А чого ж його й досі немає?

— Щось, мабуть, затримало. Ти наче в горах не була! Ніде твій Анатолій не дінеться.

— А як же ве-есілля?

— Коли вам до загсу?

— На дванадцяту.

— А зараз лише десята. Ще море часу. Почекаєм.

— А як не прийде?

— Все одно підем до загсу. Ми з Анатолієм все продумали… Та не дивись на мене так, за аксакала заміж не видамо!.. Вітю, ходи-но сюди! — гукнув у вікно.

І поки невідомий Вітя обходив будинок, по-ді-ловому спитав:

— Паспорт Анатолія в тебе?

— Он… На столі.

Взяв паспорт, розкрив, глянув на фото, сказав задоволено:

— Те що треба! — І до Віті, що постукав у двері:— Заходь!

Вітя зайшов, і в Елли від великого подиву виросли очі: жива копія Анатолія стояла перед нею. Тільки й того, що Анатолій не мав такого святкового костюма, таких черевиків лакованих, а імпортна яскрава краватка й білосніжний краєчок хустини, що виглядав з кишені, надавали двійникові Анатолія такого імпозантного вигляду, що міг хіба що наснитись. Ще й гвоздика, прикріплена модерно на лацкані. Та ще в нього були не чорні, як в Анатолія, а сірі очі.

— Годиться? — запитав друг Анатолія: він зараз дуже нагадував скульптора, який демонстрував витвір власних рук. — Довелося тільки пофарбувати брови та голову: Анатолій же чорний, а Вітька — рудий.

— Не рудий, а блондин, — образився Вітька.

— Так що все в порядку: зачекаємо ще пару годин та й поїдемо розписуватись.

— З ким?.. — Елла все ще не могла втямити, що вони затівають.

— Та з Вітькою ж! — як малій, втлумачував друг Анатолія. — Даю повну гарантію: ніхто нічого не запідозрить. Штампик поставлять, а там і Анатолій появиться...

— Я не поїду! — сказала до глибини душі ображена Елла. — Хай їде хто завгодно, а я не поїду!

— Та зрозумій же ти, що це не насправді! — Друг Анатолія вже став втрачати терпець. — Ти що ж думаєш: станеш дружиною Віті? — Вітя мовчки стояв, тільки зблимував. — У Віті он дівчина є... Вітю, є в тебе дівчина?

Вітя кивнув головою, що є.

— От бачиш!.. Ти що, книжок не читала? Про королів з як її... з Франції... Там королі ніколи самі до вінця не ставали — посилали когось із дворян. І нічого, родили спадкоємців...

Та Елла не збиралась родити спадкоємців трону.

— Я не поїду! — Й аж головою мотнула.

— Так що, відправляти Вітю геть? — трагічно запитав друг Анатолія. — А що тоді скаже нам Анатолій? Це ж у нього, може, остання надія!

При слові "остання" в Еллине серце наче хтось встромив голку. Знову гойднувся той жолоб, посипалось густо каміння. І розпростерті, що падають разом з камінням, тіла.

Жалісно попросилась:

— Давайте підождем скільки можна… Давайте?

— До пів на дванадцяту, — постукав по годиннику друг Анатолія. — Пізніше не можна: пропустимо чергу.

І Елла згодилась.

Сиділи як на голках. Рівно об одинадцятій друг Анатолія скомандував:

— Елло, дівчата, збирайтесь. А ми з Вітьком побіжимо діставати таксі.

Ще півгодини, Елла вже вдягнута, таксі біля під'їзду, пора виходити. І тут, мов у п'єсі, в коридорі лунко загупотіли треконі.

— Анатолій! — Елла так і кинулась до дверей.

— Що за шум? А бійка де?

І вся альпіністська ватага на чолі з Анатолієм появилася в дверях.

Він так і поїхав: у вібрамах, в штормівці, в потертих на скелях штанях, з облупленим, наче у гіркого п'яниці, носом. З набухлим синцем через усю щоку: таки вцілило камінцем, добре, що хоч лишилися зуби. Він так і поїхав, поряд з нарядною Еллою — ангел і чорт, а поруч ще п'ятеро таких же чортів — тільки зуби блищать: набились у таксі, аж тріщало. "Вези, не трусись! — до шофера. — Весілля ж буває лише раз у житті!" — "А міліція?"— "Засватаємо, якщо треба буде, й міліцію!" Він так і поїхав, до самого загсу тримаючи щасливу Еллу за руку, і коли вони, доїхавши, вивалились, перехожі роззявляли роти, а інші весільні перезви

з великого дива чи страху поступались дорогою: з цією бандою тільки зв'яжися! А нещасна реєстраторка загсу довго не могла втямити, хто перед нею: їжаки у вібрамах чи люди, і в неї трусилися руки, коли вона розгортала книгу реєстрації шлюбів, і всю ніч по тому, а може, й кілька ночей їй снилися привиди. Реєстраторка забула навіть їх привітати, чим вони не дуже журились, вичавила лише: "Розпишіться" — із такою підозрою роздивлялася потім Анатоліїв підпис, наче то був і не підпис — сатанинська печатка. Тому й не чула, як вони вийшли із загсу, знову сіли в машину та й подались на весілля.

І я був на тому весіллі (хай навіть в уяві), і пив меди-пиво: по вусах збігало, а в рот не попало. Може, тому, що я зроду-віку не заводив вусів.

От і підходить до кінця моя розповідь.

Я знову лежу в наметі, серед високогірної долини Паміру, хоч мені й не лежиться, й не спиться: завтра вирушаємо з Анатолієм на Тау-Міку, вимріяну Тау-Міку, яку я встиг за оці майже два місяці так вивчити в бінокль, що міг би намалювати по пам'яті від низу аж до вершини, до найдрібнішого камінчика. Де світлим пояском на темному тлі залягла пігматитова жила, нашпигована поліхромними турмалінами... Вам доводилось бачити королівський турмалін?.. Тоді ви нічого не бачили!.. Де поруч примостились прозорі топази дивовижної кубічної форми — досить їх потримати довго на високогірному сонці, як вони поналиваються такою блакиттю, що бірюза померкне поруч з ними! Блакитний вогонь в прозорих, як крига, кристалах. Де бузково-рожевий лепідоліт розгортає тряндові свої пелюстки, а поміж дивовижних тих пелюсток виростають рожеві, як схід, рубеліти... Вам доводилось тримати в руках рубеліт?.. Тоді ви нічого не тримали!.. Де...

Та годі, бо так і не засну.

А мені ж рано вставати. Ще до світанку. Інакше не вистачить часу.

Сьогодні ми їздили в сусідню долину: я каню-чив-канючив, поки таки вмолив Анатолія повезти на мумійо. Мусив хоч одним оком глянути, як воно залягає, бо як же писать, не побачивши, і Анатолій врешті погодився:

— Поїдемо в сусідню долину. Там є одна гірка, а в ній — дуже перспективна печерка. Досі ніяк не доходили руки заглянути. До речі, ви мені й допоможете в неї забратись.

Після цього мене так роздуло від пихи, що я ледь протиснувся в спальник. Я помагатиму Анатолієві! Анатолій уже не може обійтися без мене! Вже уявляв, як над ним. нависне смертельна небезпека (обвалиться брила, перетреться шнур), і я, ризикуючи власним життям, звісно ж, його порятую.

Біс його зна, що може накрутити уява, коли дати їй волю! Недаремно ж вона жіночого роду.

— Яка там уява — просто ти великий брехун, — сказала якось моя матуся. І додала в зажурі: — В нашім роду наче таких не було.

До тієї долини, коли б можна було йти по прямій, кілометрів вісім, не більше. Так принаймні сказав Анатолій. Ми ж їхали машиною чотири години. Наш трудяга "уазик" спершу весело котив наїждженою колією, потім, звернувши ліворуч, став стрибати по такому камінняччі, по таких хвилях застиглих, що невдовзі небо перемішалось з землею, а згущене молоко, яким ми так необережно поснідали, збилося в масло. "Уазик" наче затявся витрусити нас із себе і, гримлячи металевими боками, робив такі курбети, що мені темніло в очах…

— Гляньте, скільки яків!

На якусь мить приземлившись на сидіння, я виглянув у маленьке віконце і побачив величезну череду яків. Мамонтоподібні тварини

розбрелися по долині в пошуках паші, і від них віяло такою предковічністю, що на думку мимоволі спала льодова епоха, коли значна частина нашої планети була цілорічно закута в сніги.

— Лише самки і молодняк. Самців, звісно, немає.

Запеклі індивідуалісти, самці намагаються триматися поза чередами. Весь рік бродять окремо, забираючись в найглухіші саї, а коли й надумають провідати свій рогатий гарем, то роблять це наче з великої ласки: "Ну, якщо вже вам так хочеться продовжити свій рід..."

Якось отакий відлюдок-анахорет пройшов мимо нашого табору. Здійнявсь такий гвалт, що я подумав: десь щось горить, та й вискочив прожогом з намету. (Досі не можу простити собі, що забув фотоапарат!). Прямо на мене йшов як... Ну, не прямо, а так метрів за десять ліворуч. Але стільки первозданної сили було в могутньому тулубові, стільки погордливої зневаги до моєї немічної постаті, що в мене затрусилися жижки. Отоді я зрозумів далеких пращурів, які обожнювали турів чи молились на мамонтів.

Шанобливо об'їхавши цих доісторичних тварин, наш "уазик" покотив уже власне тією долиною, де була скеля — мета нашої мандрівки. І чим глибше ми забиралися, тим дужче нас трусило й тіпало, а голі напівзруйновані скелі все щільніше затискали нас з обох боків.

Врешті Анатолій подав знак, і наш "уазик" зупинився з якимось особливо жалібним скрипом. Я й досі дивуюсь, як він не розсипався, уславши своїми деталями шлях.

— Приїхали, — сказав Анатолій. — Далі підемо пішки: машина не проїде.

— Далеко?

— Кілометрів три.

Я лиш зітхаю: три памірські кілометри (не плутать з рівнинними!) по випаленій, наскрізь продутій ущелині, яка здіймається до самісінького неба. Три кілометри поміж грізно навислих скель, по каміняччі суцільному, де й чорт ногу зламає, де вже навіть жодна травинка не росте і немає жодної краплини вологи, а сонце ж пече як скажене й од скель так і струменить сухою спекою. Невже йому було важко знайти скелю ближче?

Та подітися нікуди: звалюю на плечі рюкзак, йду за Анатолієм.

— Ось вона, наша красуня!

Двісті метрів заввишки, не менше. І якраз посередині, ні вище, ні нижче, — величезна печера. Таке враження, що скеля, ледь народившись, як роздерла рота, так і досі кричить. І той німий крик тисячоліття лунає в оцій безлюдній ущелині.

І гладенька, вилизана вітрами стіна: зачепитися ні за що!

— Як же ми туди заберемось? — питаю з острахом.

— А ми не будемо забиратись: ми спустимось зверху.

Анатолій вже скинув рюкзак, викидає все зайве. Светр, запасні треконі, баклажку з водою. Лишає тільки величезний моток капронового шнура, різних розмірів гаки та молоток.

— А ви свій рюкзак полиште тут: він там буде непотрібний.

Він що, й справді думає, що я за ним подеруся? Бо щоб спуститись, потрібно піднятись.

— Пішли!

І, не чекаючи згоди, зник за скелю.

Я теж, не сказати щоб дуже охоче, рушив за ним.

По той бік, за вигином, круто підіймалась прорубана водою ущелина. Внизу досить широка, вона вгорі звужувалась, і звідси здавалось, що там і долоні не протиснеш.

Ну, гаразд, завжди матиму час повернутись: медалі мені не потрібні. Ще змалку був байдужий до слави.

Задихаючись, виповзаю на верхотуру. Анатолій забиває вже гак. Сталь видзвонює, повільно залазячи у вузеньку щілину, — в гак той буде протягнуто шнур, і він має витримати десятикратну вагу людини. Ви чули про динамічний ривок? Це коли зірвешся й метрів з десять полетиш головою донизу. А там тебе затримає шнур. Якщо захоче.

— Гайда вниз! — командує Анатолій тим часом. — Будете показувати, звідки мені починати спуск. Щоб потрапити в печеру.

— Так на якого біса я сюди видирався? — питаю з відчаєм. Згадую нещасного Григорія Михайловича — жертву всіх розиграшів. Аж ось коли я по-справжньому поспівчував своєму другові. Бідолашний Григорій Михайлович! Яким вдячним об'єктом був він для оцих всіх чортів від геології: адже він усе сприймає лише всерйоз!

— А як ви самі сюди втрапили б? Коли я вже буду в печері?

— А навіщо мені ще раз сюди підніматись?

— Як навіщо? Ви ж хотіли побачити мумійо! От в печеру і доведеться спуститись.

— Мені? У печеру?

Капроновий шнур, з мізинець завтовшки, тоншає на очах. Ось він як шнурок від черевиків, ось як нитка.

Щоб я на оцій павутині спускався! Та я й на буксирний трос не погоджусь! Хіба що зачеплять за шию.

Глянув донизу: скільки доведеться летіти.

У-у-у! — метрів триста, не менше! Урвище дихає моторошно, засмоктує в себе. Задкую-задкую далі і вже нічого не бачу: скельця моїх окулярів геть запітніли.

Та й нащо мені, власне, те мумійо? Що я, аптека?

Вирішую, спустившись донизу, не підніматись нізащо. Вивихну краще ногу, переб'ю молотком, зате лишуся живим.

Анатолієва постать наче сірник. Показую йому рукою, поки він не стає якраз навпроти печери. Напружено стежу, як він до неї спускається.

Все нижче й нижче, лицем до стіни. Од стіни тієї відштовхуючись, щоб оминути гострий виступ. Так от воно як: гойдатися маятником! Не доведи і помилуй!

Нарешті!

Анатолій вже на виступі, перед печерою. Махнув до мене рукою, пірнув у чорніючий отвір.

Тулю долоню до лоба, до щік. Вони горять, наче я щойно спускався — не Анатолій. Опускаю очі, щоб дати їм перепочинок, і праворуч на рівні голови, бачу велику щілину. В щілині щось підозріло чорніє, до моєї свідомості врешті доходить якийсь запах, запах такий густий, що я його обов'язково почув би, коли б вся увага моя не була прикута до Анатолія. Пахне живицею, прополісом і ялівцем.

Як заворожений, очам власним не вірячи, підійшов до щілини.

Мумійо!

Суцільна стінка, що перегородила печеру.

Камінці й паліччя, кісточки й екскременти, перемазані, зацементовані, склеєні густою смолянис-тою речовиною, яка чорно блищить, мов полакована. Речовини було особливо багато при дні, вона століттями стікала донизу, накопичуючись застиглою лавою.

Мумійо!

Вдихаю жадібно, торкаюсь до нього рукою, і дотик той — як до живої істоти.

Боже, та це ж мумійо!

Ущипніть мене, люди!

— Агей!

Крик донісся згори, з піднебесся. Глянув туди і побачив сірничка-чоловічка, що вимахував до мене рукою.

— Ну як? Є мумійо?

— Порожня!

І тут на мене напав сміх. Я згинався, я плакав од сміху, гикав, давлячись сміхом.

Там нема мумійо… А тут… Тут…

І мені вже здавалось, що я сміюся не сам: десь поруч виставила свою симпатичну мордочку пищуха і, дивлячись на Анатолія, теж заходиться од сміху.

— Та-ак, — сказав Анатолій похмуро, коли він скотився донизу і я підвів його до своєї знахідки. — І ви мені нічого про це не сказали?

Не повірив, хоч я й клявся, що побачив щілину вже тоді, коли він зник у печері. Був переконаний, що я його розіграв. Адже серед альпіністів і геологів не заведено на такі речі гніватись. Як би тебе не "купили" — проковтни і посмійся разом з усіма.

Сам же Анатолій розповідав мені про одного геолога, який досі живе в Душанбе, непереверше-ного майстра "покупок".

Якось у партії, де цей товариш працював головним геологом, появився новий начальник. Дурний, як копито віслюка, зате пихи в нього було хоч одбавляй.

В перший же день він гукнув у вікно сторожа Хасана і наказав покликати головного геолога (кабінет якого був навпроти, через коридор).

Хасан просунув у відчинені двері поголену голову:

— Начальник, тебе кличе начальник!

— Сідлай ішака! — не довго думаючи, сказав наш товариш.

Надів штормівку, вовняну в'язану шапку, на плечі — рюкзак, а в руки — геологічний молоток. Вийшов у двір, сів на ішака. В'їхав спершу в коридор, а тоді вже в кабінет начальника партії:

— Викликали, начальник?..

Вдруге він "купив" свого ж брата геолога, чоловіка мовби й нічого, але такого скупого, що навіть на риболовлі розрізав кожного черв'яка навпіл.

Душанбе хоч і забудовується новітніми красеня-ми, досі все ж таки наполовину складається з одноповерхових будинків. І коли надходить зима, їх обігріти — ціла проблема. Тож кожен власник ще з літа сушить голову, як запастись паливом.

Наш хохмач і підкотився до того новітнього Плюшкіна:

— Слухай, тобі дрова потрібні? Даром.

— Як це — даром? — не повірив той.

— Ну, не зовсім безплатно… Дві пляшки доведеться поставити. За машину — по пляшці.

Були розпиті дві пляшки горілки, потім хохмач відвів скупердягу набік і таємниче спитав:

— Цирк новий бачив?

— Ну?

— А дерев'яний паркан довкола нього?.. Так от, вирішено паркан той знести, а натомість поставити металевий.

— Звідки тобі стало відомо?

— Од директора цирку. Він мій приятель. Тож і дозволив набрати дві машини. Підганяй у суботу машину й ламай.

Скупердяга підігнав не одну машину, а дві. І поки там схаменулись та викликали міліцію, встиг розібрать півпаркана.

Обоє одержали по суворій догані. Один за те, що "купив", другий — що повірив.

Тож Анатолій, вірний традиції, і не подумав розсердитись. Лише сказав:

— Один — нуль в мої ворота… Ну, гаразд, за мною не пропаде!

Згадавши, яке в нього було обличчя, я знову заходжуся сміхом. Кусаю долоню, щоб не розреготатись уголос та не розбудить Анатолія.

Пересміявшись, наказую собі заспокоїтись. Час заснути, лишилося ж усього кілька годин.

Заплющую очі й бачу турмаліни.

Просинаюсь од того, що хтось покликав:

— Скільки можна спати: вставай!

Схопився: нікого. Лише Анатолій. Навпроти, на ліжку. Пірнув з головою в спальник, тільки чуприна стирчить.

Зберігаючи кожну краплину тепла, висовую із спальника частину руки: четверта година, час уставати.

Анатолій вийде о дев'ятій, даючи мені чотири години фори, і я надіюсь добратися до Тау-Міки хоча б з ним одночасно. Він іде туди рівно годину.

Скільки ж це треба обходити гір, щоб набуть такі м'язи! Й серце, що не відає втоми.

(Трохи статистики. Щоденна норма геолога, який працює високо в горах, — описати в своєму щоденникові 15 точок. Тобто через кожні сто метрів... Не забувайте, що це на Памірі!.. Через кожні сто метрів зупинитися й описати все, що зустрілось цікавого, не пропустивши найменшої дрібниці... Якось Анатолієві здалося, що далеко внизу щось синьо зблиснуло. Він одразу ж спустився на кількасот метрів донизу і доти повзав поміж камінням, поки знайшов один-єдиний кристал. З сірник завтовшки. Але який! Густо-синій сапфір, що не поступився б цейлонським, якби мав більший розмір. І хоч більше не вдалося знайти жодного, Анатолій переконаний, що вони таки відкриють родовище памірських сапфірів, дійде черга й до них, хоча б довелося для цього просіяти поміж пальцями всю оту гору.

Отож при щоденному завданні описувати п'ятнадцять точок, Анатолій, прийшовши в "Кварц-самоцвіт" і працюючи перший сезон рядовим геологом, описував щодня до шістдесяти... "Не вистачало людей, — пояснював мені Анатолій. — І до того ж ніхто не хотів, а дехто

й не міг здиратися на вершини. Ходили в основному долинами. А Памір не Урал. На Памірі все найцікавіше — саме вгорі". Тож весь величезний масив на схід від Мургаба, закріплений за їхньою партією, являв спершу суцільну білу пляму (маю на увазі коштовне каміння), бо майже всі геологи, які десятиліттями тут працювали, вели пошук переважно в долинах. ("До того ж всі працювали на гірський кришталь, — Анатолій. — Вузька спеціалізація. Як сліпі").

Я вже вдягнений, споряджений, налитий чаєм, як термос, — поки охолоне, зійде сонце і пригріє вже зовні. Беру геологічний молоток, обережно, щоб не розбуркати Анатолія, полишаю намет.

Памірська погода сьогодні вирішила здивувать старожилів: ні війне, ні шелесне. Здичавілий вітер врешті стомився і, згорнувши розколошкані крила, десь задрімав серед скель. Небо переливається коштовним камінням, як сукня заморської королеви, що вирішила надіти всі прикраси, які тільки в неї були. Чумацький Шлях вигнувсь дугою, показуючи на Тау-Міку, що заховалась, звідси невидима, за скаполітову гору. Холодно, темно, я бреду навмання, намагаючись не потрапити в байбакову нору ногою. Вони ще сплять, як сплять і наші вівці: я саме проходжу мимо кам'яної огорожі. Ціла отара, живі консерви геологів, а часом і найцінніша валюта. Коли доводиться діставати бензин, якого хронічно не вистачає на оцьому високогір'ї: машини задихаються не менш, аніж люди. А якась гарбузяна голова там, на рівнині, за кілька тисяч кілометрів од найнижчої гірки, планує для нас тонно-кілометри, дивлячись на свою гладеньку, як замерзле озерце, логарифмічну лінійку. "Як у Москві живуть? — пригадаю слова Абоса. — Тиждень одну курку жують. А ми барана за один раз з'їдаємо!"

Абос тримає персональне шефство над вівцями: щовечора огляда їх ревниво, чи не полегшали курдюки. Якось недорахувавсь однієї — два дні пропадав, поки таки знайшов: за п'ятнадцять кілометрів, у сусідній долині.

— Якби він так каміння шукав! — сказав Анатолій.

До каміння Абос байдужісінький. Йому однаковісінько: топаз чи уламок граніту. В його очах камінь існує лише для того, щоб пробурить в ньому дірку, закласти якнайбільше амоналу і щосили рвонути. Дать йому волю, він закладе стільки вибухівки, що висадить у повітря весь Східний Памір.

Разом, звичайно, з нами всіма.

— Е-е, на те воля аллаха! — відмахується безтурботно Абос.

Минаю овець, простую далі. Підсвічую час від часу кишеньковим ліхтариком, шукаючи стежку. Ага, ось вона. Ледь помітна, веде прямо на скаполітову гору, куди щодня піднімаються Соня і всі мої друзі-таджики.

Починається підйом. Відчуваю його не так ногами, як серцем. З кожним кроком він крутішає й крутішає: я все частіш зупиняюся. Під час однієї такої зупинки до мене доноситься тупіт. Невже щось скоїлось і Анатолій послав за мною погоню? Тупіт все ближче, ближче, чую, як сиплеться каміння, і ось із темряви виникає кілька чорних постатей. Вмикаю ліхтарик і бачу муллу з рушницею в правій руці.

Кивнувши, мулла проходить мимо. За ним іще двоє, теж із рушницями. А четвертий, Мухла, зупиняється.

— Драстуй! Салям!

— Куди, Мухла?

— Охота! — показав угору рукою. — Козел… Мясо сля-адкій! — і приплямкнув губами. — Давай, підем охота!

— Дякую, я по каміння.

— Е-е, камінь… Козел!.. Козел кушай — сто літ мужчина джигіт! Підем!

Я відмовляюся ще раз. Проблема мужчини-джигіта мене не хвилює поки що. Тим більше — на безлюдді жіночому.

— Бувай! — каже Мухла (цього слова навчився в Анатолія) і кидається наздоганяти своїх, що давно уже розтанули в темряві.

Лиш тепер до мене доходить, що Мухла єдиний не має рушниці. Йому, мабуть, як ще дуже зеленому, не довірили зброю. А він побіг за ними, як ото дитина біжить за дорослими. Ще, бач, гукав і мене.

За годину вибираюсь на гребінь: це вже неабияке досягнення, місяць тому я сюди й за кілька годин не доповз би. Серце стукоче, бракує повітря. Скидаю рюкзак, примощую на плаский камінь, сідаю, мов падаю.

Швидко світає. Тут навіть день розгортається вдесятикрат швидше, ніж на рівнині. Дивлюсь на схід, де вже палає півнеба: от-от виткнеться сонце. Вищі, вкриті вічними снігами вершини вже сяють сліпуче, а внизу, в долині, над табором, морок і темрява стають мовби ще густішими. Ніч неохоче стискається, інеєм осіда на каміння, землю, намети, заповзає у відра з водою, що давно уже встигли взятись кригою. Ніч ще панує в низині, а тут, нагорі, бурхливо розгортається день: чисті, холодні, різкі кольори розливаються по вершинах, і розступається простір, і видно за сто кілометрів.

Повертаюсь до Тау-Міки обличчям — рукою звідси подати. Вона прямо-таки на очах виростає із мороку, підноситься все вище й вище. Бачу світлий поясок, на самій вершині, куди маю обов'язково добратись, кожну скельку, що її мені доведеться здолати, і заздрю птахам, які не народжені повзати.

А тут, щоб дійти до цієї прекрасної гірки… Не піднятись, а тільки дійти… треба спершу спуститись донизу. Втратити з таким зусиллям набуту височінь, щоб усе починати з нуля.

Є від чого застогнати у відчаї!

Зводжусь, одягаю на плечі рюкзак, беру до рук мого вірного, мого надійного супутника — геологічний молоток. Йому добре дісталось за оці неповні два місяці: і дзьоб геть розплющений, і ручка побита, але він ще послужить мені — і сьо-годні, й завтра, й позавтра, мій незрадливий товариш, мій помічник-виручальник, і я його не залишу, обов'язково заберу з собою. Там, у моїй квартирі міській, де підлога до нереального рівна, а тюлеві фіранки можуть спокійно висіти при навстіж одчинених вікнах, він буде пахнути мені ось цими торами, і той запах я не проміняю ні на що…

Десь за хребтами, в підсиненій далині, лунає ослаблений відстанню постріл: мої друзі-таджики таки ходили не даром — стріляти в білий світ, як у копійку, вони не стануть нізащо. Може, ось у цю хвилину, зірвавшись із виступу, котиться поцілений на смерть гірський красень рогаль, а за ним услід скаче Мухла, щоб наздогнати, вхопити за гострі копита, звалити на плечі важку теплу тушу та й перти на собі до самого табору, бо його, власне, для цього й узяли, повного молодої сили й енергії, завжди безвідмовного Мухлу.

— Мясо сля-адкий!..

Поправляю рюкзак, починаю спускатись донизу…

Анатолій мене знаходить уже на Тау-Міці, майже на вершині. Вимотала мене ця могутня дама до краю, і я лежав, як то кажуть, копита відкинувши, мріючи лише про одне: щоб усі турмаліни на світі провалилися крізь землю, а за це щоб якась добра душа однесла мене назад у табір та й опустила м’якенько на койку. Вчепився б у неї руками

й зубами, не розлучався б із нею, із рідною, до самого скону. Думав, куди мене здуру занесло, і плакать хотілось.

— Анатолію Андрійовичу, якими вітрами? Та вам уже можна значок альпініста давати!

Стояв, налитий іронією, такий свіжий, такий бадьорий, наче й не видирався на оцю запамороч-ливу крутизну. Мов прогулювався Хрещатиком та й наткнувсь випадково на мене.

— Рушили?.. Лишилось — рукою подати!

Ох, рушили…

Одриваю своє змучене, своє налите втомою тіло (важу я зараз півтонни, не менше) од ласкавої теплої брили, зводжусь на рівні, що тремтять-під-гинаються.

— Під нами п'ять тисяч сто, — повідомля Анатолій. — Лишилося зовсім мало. Ось прокладемо на Тау-Міку дорогу — машинами підніматись будемо.

— А не можна посидіти до того часу, поки прокладете дорогу?

— Можна, чого ж. Тільки доведеться довгенько сидіти… Пішли, дорогенький, на вас чекають найкращі у світі турмаліни!

І я пішов. Я майже топтався на місці, долаючи кляту крутизну, не знаючи, за які смертні гріхи отак люто караюсь. Чіплявся поглядом за найближчий камінчик, не випускав його з поля зору, щоб він раптом не взяв та й не перемістився вперед. Лише зараз я починав розуміти по-справжньому, що то значить до останньої краплі. Ще метр, ще один порух — і мене взагалі не стане. Розсиплюсь, розмажусь по оцьому камінні, по отій Тау-Міці, і ніхто мене навіть під мікроскопом не виявить!

Та лишався черговий той метр, я з подивом відчув, що й досі живий. І не тільки живий — ворушу, бач, ногами, хапаючи по-риб'ячому розтуленим ротом розріджене до краю повітря.

Ота пігматитова жила, якій спало колись на думку забратись під самісіньке небо, виникла саме тоді, коли з мене витекла остання краплина… сили, життя — називайте як хочете, мені вже було все одно. Я стояв на ній, клятій, ще не усвідомлюючи, на чому стою, коли Анатолій, виринувши з-за невисокої скелі, низенько вклонився, ще й зняв з голови в'язану шапку:

— З приїздом, маестро! Прошу любити й жалувати!

Прийшовши трохи до тями, починаю роздивлятись легендарну цю жилу. Тоненька здалеку, вона насправді метрів з п'ятнадцять завширшки, а як залягає углиб, це виявить майбутня розвідка, коли закладатимуть шурфи. А то й свердловини. Скільки ж це треба було мільйонів років, щоб оця юна красуня наважилась показати краєчок свого чарівного лиця!

А он і камінь, під яким Анатолій знайшов перший свій турмалін.

Анатолій добре потоптався по жилі. Про це свідчить немов кротами перерита порода, розкидані моріони, що вилискують антрацитом.

— Ставайте ось тут, — підводить мене Анатолій до неглибокого, по коліна, ровика, проритого знизу вгору. — Тут ще повинні бути один-два погрібки. Тож ні пуху ні пера!

Я його посилаю за традицією до чорта і розглядаю ровик. Він був колись наповнений глиною, тепер глина вибрана, і в стінці чорніють отвори: невеличкі печерки, в яких так любить ховатись коштовне каміння. Ровик вибраний майже весь, мені лишилося не більше двох

метрів, і я без особливої надії, щоб тільки не зажити слави останнього ледаря, заганяю молоток в свіжо-жовту спресовану масу.

Відламується добрячий шмат глини, в ній щось гостро зблискує. З войовничим вигуком ту глину хапаю, розламую, дістаю зелений кристалик. Невеличкий, з ніготь, але — турмалін. Роздивляюсь, милуюся — не можу намилуватись: адже це перший здобутий мною турмалін!

Обережно кладу кристалик на рюкзак. Вже не беру — хапаю прожогом молоток: тут має бути мрре турмалінів! Де й поділася втома.

Довбаю глину як навіжений. Але жила, ледь поманивши мене, одразу ж замкнулась: глина й глина і хоча б тобі уламок кристала!

За кілька хвилин мій запал згасає: я не належу до тих терплячих осіб, які цілісінький день можуть не зводити очей з нерухомого поплавка. Довбаю глину все млявіше, все неохочіше, дивлюся на неї з такою відразою, наче мені доведеться її всю з'їсти.

Проходжу майже весь ровик. Уже й не менше години збігло, а турмалінів немає.

Будь ти неладне, отаке невезіння!

Дивлюсь у небо, чи високо сонце, щоб зробить перерву на обід, і досі ясне небо здається зараз сірим й похмурим.

— Як справи? — цікавиться Анатолій: він довба щось під каменем.

— Нічого немає, — відповідаю пригнічено. І зозла б'ю многостраждальним моїм молотком об породу. — Порожньо, як у старця в кишені.

— А я дещо знайшов.

— Покажіть! — так і кинувся до нього.

Бачу не менше десятка кристалів.

Та-ак... Все зрозуміло. Поставив мене на вироблене місце, а сам вершечки збирає!

Похмурий, повертаюсь до ровика. З ненавистю заганяю в глину молоток. Хоча б швидше вибрати. Плюнути й піти собі геть.

— Досі нічого не знайшли? — Анатолій. — А це що?

Присідає, показує пальцем на зачищений борт.

Там щось підозріло чорніє. Б'ю молотком і вивалюю великий кристал.

— Так це ж моріон! — кажу розчаровано.

— Моріон, — погоджується Анатолій. — А ви глибше копніть! Моріони ніколи не лежать поодинці: компанійські хлоп'ята.

Без особливої надії починаю підкопувати стінку.

Знов моріон... Ще один моріон... Поступово вимальовується контур порожнини. Вона що, натовчена самими моріонами?

— Копайте, копайте! — Анатолій все ще стоїть наді мною.

І тут спрацьовує ніким ще не досліджений закон неофіта: коли початкуючого мисливця вперше беруть на полювання, він обов'язково вб'є найбільшого зайця. Навіть якщо забуде зарядити рушницю. Заєць

сидітиме, як приклеєний, поки неофіт, ледь попадаючи набоєм в патронник, зарядить рушницю і, навіть не прицілившись, стрельне. І хай увесь шрот пролетить мимо, не зачепивши і вуха, заєць покірно ляже до ніг неофіта.

"Якщо ще раз дістану моріон — завалю всю печеру!"

І печера, злякавшись, підсовує мені ще один великий кристал.

Долонею відчуваю, що це вже щось інше. Одразу ж спітніло чоло, застукотіло серце. Витягаю руку так обережно, наче в ній келих, повний шампанського.

Турмалін!

Та ще який турмалін!

Стискаю його так, наче він затріпотів уже крильцями, щоб пурхнути геть.

— Що там у вас?

— Турмалін, — шепочу, щоб не налякати кристал: він пульсує в долоні, наче живий.

— Покажіть!

Обережно, боячись і дихнути, розкриваю долоню. На ній застигла веселка.

— Королівський! — каже Анатолій з такою побожністю, наче перед ним якщо не сам король, то принц крові. — Вітаю! Таких розмірів мені ще не доводилося бачити.

Я одразу ж виростаю у власних очах.

Милуємось розкішним кристалом. З трудом віриться, що сліпа природа може з таким смаком підбирать кольори. Синій, зелений, рожевий. Фантастичний малюнок в бездонній прозорості. Кольори наче спливають зсередини, гарячі, живі, і ми, заворожені, не можемо відірвати очей.

Знову лізу рукою в погрібець і знов щось одразу ж намацую.

— Є! — кажу до Анатолія.

Дістаю таке чудо, що йому місце хіба що в казковій печері Алі-Баби.

Лепідолітова троянда. Ніжно-бузкового кольору, з пелюстками, що розгорнулися віялом, а посередині ідеальної форми рожевий кристал.

Рубеліт! Рожевий турмалін найвищого гатунку. Мрія кожного ювеліра-огранювальника. Лежить на моїй розкритій долоні, як найвища нагорода за всі оті муки, яких мені довелось зазнати.

— Дайте, я гляну.

Неохоче передаю Анатолієві. Стежу ревниво, як він роздивляється.

— Не пошкодьте!

— Що ж, можна вас привітати!

Схиляюсь до печерки.

Там іще має щось бути. Нюхом чую, що там щось лежить!

Турмалін!.. Ще турмалін!.. Один кращий від другого.

Горять щоки, вогнем палахкотять вуха. Риюсь, як кріт, не жаліючи пальців та нігтів, ладен з головою залізти в порожнину. Нічого зараз не існує для мене, окрім цієї печерки. З гармати над вухом пальни— не оглянусь!

Під кінець ще один королівський кристал, щоправда, набагато менший од першого.

Все.

Щасливий, ледь розгинаюсь: поперек мов собаки погризли. Але що важить мій поперек супроти оцієї казкової гірки! Що важать усі болі на світі супроти ось цього турмаліна чи цієї лепідолітової троянди! І це не важливо, що вони мені не належатимуть: повернувшись із Тау-Міки, Анатолій зважить кожен кристал, заактує, замкне в сейф, що стоїть у нашім наметі. Що я жодного не покладу до своєї колекції. Все одно почуваю себе новітнім Крезом, що стоїть над своїми незліченними скарбами. Ні, я зараз багатший од Креза, бо мідійський той цар милувався здобутим чужими руками, а я ось власноручно відкрив щедру скриню Пандори.

Анатолій вилазить з-під скелі, перемазаний, як сатана. У мене теж, мабуть, вигляд не кращий.

— Четверта година. Пора щось поїсти.

Їсти не хочеться — тільки пити. Не зводячи очей з турмалінів, все ж примушую себе жувати суху ковбасу (підбити замість підметок — зносу не буде!), гризти черствий кусень хліба, що давно вже забув про піч, у якій його випекли: економлячи бензин, хліб завозять з Мургаба раз на два тижні, і він під кінець так закам'яніє, що його можна розрубати хіба що зубилом. Посадити на нього начальство, хай би зжувало хоч одну

скибку. Лаємо дружно начальство, яке, звісно, і вухом не поведе, бо не почує, запиваєм ту лайку холодним чайком — прямо з баклаг. І, не спочивши як слід, знов стаємо до роботи.

Зайшов з іншого боку, б'ю молотком як біснуватий. Захланність уже встигла отруїть мою кров, у мені просинаються всі куркулі, які тільки топтались по грішній землі, мені уже мало отієї порожнини й кристалів, здобутих у ній, я уже мрію про погріб з хату завбільшки, де будуть лише турмаліни, і то не просто турмаліни, а королівські, імператорські, царські, в мене очі палахкотять таким хижим вогнем, що пігматитова жила, схаменувшись нарешті, сказала сама собі: "Досить! Досить одкривать скриню! З цим типом тільки зв'яжися! Цьому скільки не дай — не нагодуєш! Скільки не відсип — все кричатиме: "Мало!" Сказала і стислась, згорнулась, замкнувшись од моєї захланності таким міцним монолітом, що нещасний мій молоток одскакував, мов од металу. Я бив і бив, готовий розплескати його нанівець, але, крім звичайнісінького каміння, мені вже так нічого й не вдалося викресать.

А тут іще Анатолій:

— Годі вже, мабуть, Анатолію Андрійовичу, бо так всю гору розриєте! Залиште нам хоч на зубок!

Розгинаюсь, озираюся, наче проснувшись. Поступово приходжу до тями.

Турмалінове сонце вже перевалило на захід. Небо, гори — весь простір довкола забарвлений в турмалінові лише кольори: віднині й до скону кожен сплеск фарби нагадуватиме мені турмаліни. Навіть в судинах моїх гаряче пульсує турмалінова кров!

— Вам пора додому!

— А вам?

— Я, дорогенький, доберусь за годину. Вам же топати й топати. Дай бог, якщо встигнете добратись засвітла.

Неохоче, байдуже якось скоряюсь, збираю свій рюкзак.

— Може, я понесу турмаліни?

— Несіть, — милостиво кива Анатолій. — Тільки не розгубіть по дорозі.

Ну, цього він не діждеться! Швидше я загублю власне життя…

Ледь допхавшись до табору, підходжу до столу, обережно висипаю кристали з мішечка. Перебираю, заново милуючись кожним, викладаю їх в акуратні рядочки, лиш тоді, скинувши штормівку, падаю навзнак на койку: перевдягатись не маю вже сили.

Все гойдається, гойдається, і турмалінові кола пливуть перед очима…

Анатолій прийшов, коли я, перепочивши, розпалював пічку. Сонце вже сіло, сині сутінки, швидко холонучи, накрили весь табір. Розриваючи тишу (що за день сьогодні: не було навіть вітру!), починає торохтіти движок генератора і під парусиновою скелею прорізається тоненька, як нитка, жарина. Вона розгорається все дужче, дужче, заливаючи світлом знайдені мною турмаліни, і вони зараз не менш прекрасні, ніж удень: кольори хоч і глухіші, зате більш таємничі. За тонкими стінками лунає сердитий голос Абоса (мабуть, недорахувався знову вівці), з другого боку чутно гітару і молодий голос Ахмата. Він наспівує все про ту ж маркітантку, яка загинула юною ще в часи наполеонівських війн. Що, здається, до неї Ахматові, а от тужить, ніяк не може заспокоїтись, і я мимоволі заздрю авторові цієї простенької пісеньки, яка через століття зуміла діткнутися серця невідомого йому юнака, — чи вдасться хоч

одному моєму рядкові отак перелетіти не через століття навіть — десятиліття?

Пулею пробита крышка котелка, Маркитантка юная убита…

Розгорається в пічці, закипає в чайнику, Анатолій заходить знадвору.

— Ну, як? Що-небудь знайшли?

Мовчки підходить до столу (він любить ефектні жести), недбало згортає на край мої турмаліни. Розв'язує рюкзак і кладе щось, загорнене в штормівку.

— Що це?

— А ви розгорніть, — каже недбало.

Кидаюсь до столу, пробую підняти пакунок.

Кілограмів десять, якщо не більше. Розгортаю і обмираю.

Велика лепідолітова троянда, пронизана десятками рубелітів!

— Де?!

— У вашій нірці, шановний.

— Не може бути!.. Я її всю обнишпорив!

— Обнишпорили, та не всю… Чай готовий?.. Порядочок.

Анатолій налива в кухоль чай, сипле, не жаліючи, цукор, а я все ще не можу одірватись од друзи…

Потім цілісіньку ніч мені снитимуться турмаліни, а весь наступний день я тинятимусь табором, наче сновида: перед очима моїми стоятиме пігма-титова жила, особливо одне місце внизу, де, я був впевнений, заховався велетенський погріб, набитий вщерть турмалінами, — в мене починалася типова кам'яна гарячка, якою я вже раз перехворів — на Карадазі, в Криму, і я нічого не міг вдіяти з собою, і все чіплявся до Анатолія, коли він мене ще раз поведе на Тау-Міку. "Ніколи!" — як відрізав, відповів Анатолій, чи то приревнувавши мене до своєї гори, чи то боячись, що я зовсім збожеволію, і я на смерть з ним посварився, і він сказав, що тепер точно знає, чому я забився на Східний Памір, "але не сподівайтесь, не вивезете звідси жодного турмаліна", і невідомо, чим все це скінчилося б, коли б якось серед ночі, прокинувшись, я не глянув на себе збоку, глянув і сказав: "Старий, так недалеко й до білої гарячки! Ти чого сюди приїхав: копать турмаліни чи збирати матеріал для повісті? Отямся, старий!"

І я взяв себе в руки, й помирився з Анатолієм, і невдовзі Як-40 підняв мене до самого неба, підняв та й розгорнув піді мною величезну панораму Східного Паміру, з його суворими горами, з його безлюдними просторами, з його дикими урвищами і сухими, без жодної краплі вологи, долинами. І, припавши обличчям до ілюмінатора, я помітив далеко внизу, на одному із схилів, якусь крапку, якусь живу істоту, з комаху завбільшки, яка вперто дерлася вгору, і мені чомусь здалося, що то Анатолій.

1

Сай — глибока долина, ущелина в горах.